

-12454
v.a.

hanna dehaan prvt. J. Margale

P. TARVEL

parima tevidufega
autor

J. TÕNISSONI
RAHVUSPOLIITILISI VAATEID

TARTUS 1939

A-12454 II

P. TARVEL

PROF. J. MARK

J. TÕNISSONI
RAHVUSPOLIITILISI VAATEID

3027

TARTUS 1939

Äratrükk koguteosest „Jaan Tõnisson töös ja võitluses“.

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

160977

Autori väljaanne.

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1939.

Üldine olukord Venes ja Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul.

Jaan Tõnissoni rahvuspoliitiline tegevus algas ja arenes ajal, mil Eesti kuulus Vene keisririiki selle väikese osana ja mil nii Venes kui ka Baltimail valitses süнге reaktsioon. Venemaa oli XVIII ja XIX sajandil oma territooriumilt jõudsasti kasvanud, tõustes maailma suurimaks riigiks. XIX sajandi esipoolel omas Vene hiiglamonarhia Euroopa suurriikide peres lausa erakordset võimuseisundit. Oma sisemiselt struktuurilt erinesid aga Vene riik ja ühiskond tunduvalt Lääne-Euroopa omadest.

Hoopis teravamini kui läänes oli ühiskond siin killustatud mitmeks üksteisest eraldatud seisuseks, mille üle seisis ainuvalitsuslik keisrivõim oma sõjalise distsipliiniga ja bürokraatliku administratsiooniga. Kõikvõimas bürokraatia, kes rekruteerus kaua peamiselt aadlikest, oli Vene autokraatia kindlaim tugi. Õigupoolest moodustas ta ise ühe autokraatia-osa, eraldas tsaari rahvastikust, hoidis viimast ranges allumuses ja teostas ta üle brutaalset administratiivset survet. Ainult sellisele režiimile omane rutiin ja inerts ühes ametnike lohakuse, laiskuse ja sageli ka osetavusega aitasid mõnevõrra pehmenada seda omavolisüsteemi ja tegid ta kuidagi talutavaks. ¹⁾ Bütsantslikult kange ja paindumatu ainuvalitsus kohanes vaid suuri vaevu uute elunõuetega, jäi seetõttu elust maha ja sattus vaenujalale ühiskondlike jõududega.

Hoolimata oma suurtest materiaalseist ressurssidest jäi tsaaririik sisemiselt nõrgaks, sest keisrivõim ei toetunud kindlasti

¹⁾ K. K r a m á ř, Die russische Krisis, München ja Leipzig, 1925, lk. 18 jj.; F. G r e n a r d, La révolution russe, Pariis, 1933, lk. 9—12.

konstitueerunud, tasakaalustatud ühiskonnale ega omanud vajalikul määral moraalset autoriteeti. Vene ühiskond oli tugevasti atomiseerunud; ta koosnes eri seisustest, eri usundeist ja eri rahvaist, kelle vahel puudusid tihedama ühtekuuluvuse sidemed. Arvukaim rahvaklass — talupoegkond — vabanes alles XIX sajandi teisel poolel pärisorjusest, kannatas terava maapuuduse all ja suhtus väga vaenlikult aadlikesse, ihaldades nende maid. Eriline agraarne korrastus külakogukonna näol takistas talupoegi nende ettevõtlikkuses ja halvas nende algatusvõimet. Vene aadel ei moodustanud homogeenet seisuslikku korporatsiooni, seisis enamasti riigiteenistuses ja aitas ülal hoida ainuvalitsust, kes teda kaitses talupoegade eest. Kuni XIX sajandi viimase veerandini oli Venemaa puhtakujuline agraarmaa: a. 1878 elas ainult 9,2% rahvastikust linnades. Seetõttu puudus siin haritud ja rikas linnakodanlus poliitiliselt iseteadva ja organiseerunud sotsiaalse klassina. Väljaspool neid ühiskondlikke rühmitisi seisis liberaalne ja radikaalne intelligents, kes oli oma enamikus kehtiva režiimiga teravasti vaenujalal ja taotles ulatuslikku revolutsiooni. Idealistlikult häälestatud haritlaskond ei saavutanud riiklikus elus mingeid teotsemisvõimalusi, oli tõrjutud viljatusse opositsiooni ja puutus tegeliku eluga vähe kokku. Seetõttu ei tekkinud tal küllaldast riigiteadvust ega riigikodanikule vajalikku vastutustunnet.²⁾

Poliitiliste ja sotsiaalsete vastuolude kõrval lõhestasid Vene riiklust rahvuslikud vastuolud, mis olid tingitud natsionalismi võidukäigust Euroopas. Alates Suurest Prantsuse revolutsioonist oli Euroopa kultuuriline areng toimunud rahvusliku põhimõtte tähe all. Üksteise järel jõudsid Euroopa rahvad arusaamisele endi sisemisest terviklusest ja omapärast, saavutades üha selgemat ja kindlamat rahvusteadvust. Niiviisi kujunes rahvuse mõiste keskseks ideeks, millest lähtudes hakati otsustama peaaegu kõiki sotsiaalseid ja poliitilisi küsimusi. Rahvuslus sai mingiks uueks religiooniks oma kultusega ja dogmadega, oma sümbolitega ja moraaliga.³⁾

2) F. Grenard, tsit. t., lk. 20—42; K. Kramář, tsit. t., lk. 7—15, lk. 30 jj., lk. 69—79, lk. 103 jj., lk. 154 jj.

3) R. N. Coudenhove-Kalergi, Europa erwacht, Viin, 1934. lk. 246 jj.

Natsionalismi tõus põhjustas suurrahvail sageli liialdatud rahvuslikku upsakust ja kõrkust, mis viis haiglaselt ülepingutatud šovinismini. Selle seisukohalt olid vähemus- ja naaber-rahvad otsekui mingid alaväärtuslikud tõud ja moodustasid vastava suurrahva loomuliku valitsemis- ja ekspuuteerimisobjekti. Ent rahvusidee nakatas samal ajal ka ilma omariikluseta väike-rahvaid, kelle poliitilise eneseväljendamise võimalused olid seni olnud äärmiselt piiratud ja kultuurilise eneseteostuse ainelised vahendid üsna puudulikud. Suurrahvaste võimu all elavad väikerahvad leidsid demokratismi teooriais, J. J. Rousseau ja teiste poolt arendatud rahvasuveräänsuse idees sobivaid ja tõhusaid argumente oma rahvuslike nõudluste õigustamiseks ja valitsejarahva natsionalistlike rünnakute tagasitõrjumiseks. Samas suunas avaldasid mõju saksa idealistliku filosoofia (Herderi, Fichte, Hegeli) ideed, mis soodustasid ja õhutasid rahvusliku kultuuri põliste varade (keele, folkloori, ainelise rahvakultuuri saaduste) viljelemist ja süvendasid sellega ühtekuuluvustunnet ärkavate rahvaste eri elementide vahel. Nii hakkasid paljud omariikluseta rahvad (näit. poolakad ja tšehhid) ja väike-rahvad (serblased, bulgaarlased, iirlased, Walesi keldid, grusiinid, soomlased ja mitmed teised) XIX sajandil suure innuga organiseerima oma rahvuslike jõude ja saavutasid eriti vaimse kultuuri alal väljapaistvat edu.⁴⁾

Venes kujunes keiser Nikolai I ajal nn. ametliku rahvusluse suund, mis idealiseeris vene rahva ajaloolist minevikku, pidas Vene riikluse aluseks ainuvalitsust ja kreeka-õigeusk, püüdis igapidi säilitada seniseid traditsioonilisi eluvorme ja suhtus põlgliku üleolekuga Lääne-Euroopa kultuurisse.⁵⁾ Vene omakultuuri iseseisvat arengut rõhutasid ka slavofiilid, erinedes aga ametlikust rahvuslusest oma vähem-konservatiivse hoiakuga. XIX sajandi teisel poolel omandas vene natsionalism panslavistliku värvingu ja hakkas toetama valitsuse imperialistlikku ekspansioonipoliitikat. Majanduselus pooldasid panslavistid ranget proteksionismi, sisepoliitikas hakkasid nad nõudma riigi piiri-

4) P. Henry, *Le problème des nationalités*, Pariis, 1937, lk. 112 jj., 131 jj.

5) A. Kornilov, *Kurs istorii Rossii XIX veka II*, Moskva, 1912, lk. 73 jj.

maade administratiivset ühtlustamist Kesk-Vene aladega ja vähemusrahvuste, nn. muulaste järjekindlat venestamist.⁶⁾

Vene riigivõim hakkaski nüüd oma piirimaid (Soomet, Baltimaid, Poolat, Kaukaasiat ja teisi) kasutama otsekui mingeid sise-asumaid ja rakendas nende suhtes samasuguseid eksplua- teerimismeetodeid, milliseid Lääne-Euroopa koloniaalriigid on tarvitanud oma meretaguste asumaade suhtes. Ta juhtis agrar- poliitikat Suur-Vene või kohaliku aadli huvides, tõkestas koha- liku tööstuse arengut, et säilitada turge Sise-Vene tööstussaa- dustele, kaitses kohtadel feodaalajastu jäänuseid ja õhutas vaenu kohalikkude rahvaste (türklaste ja armeenlaste, poolakate ja juu- tide) vahel. Pikapeale tekitas selline survepoliitika piirimaade rahvastes kibedustundeid, opositsioonilist meeleolu ja mõnel pool isegi separatistlikke kalduvusi.⁷⁾ Viimased esinesid eriti poo- lakail, kes kahel korral (1830—31 ja 1863—64) revolutsioonilise vastuhaku teel üritasid vabanemist Vene võimu alt. Nende kat- sete allasurumisele järgnes nn. Visla-äärseis kubermangudes juba keiser Aleksander II ajal sihikindel venestuspoliitika. Kuigi poolakad nüüd näilikult leppisid Vene võimuga, loobu- sid revolutsioonikatseist ja püüdsid legaalsel pinnal arendada oma majanduslikke jõude ja vaimset kultuuri, siiski aitasid Vene ametnike omavoli ja katoliku usu rõhumine alal hoida teravat opositsioonilist meeleolu.

XIX sajandi lõpupoolel omandas Vene sisekriis üha pineva- mat kuju. Aleksander II oli talurahva vabastamise järel teostan- nud mõned olulised reformid — seadnud sisse semstvokorralduse Sise-Vene kubermangudes, uuendanud kohtupidamist ja pannud kehtima üldise väeteenistuskohustuse, keeldus aga andmast kons- titutsiooni ja püüdis politseilise surve abil tõkestada intelligent- sis arenevat revolutsioonilist liikumist. Kui ta langes a. 1881 terroristide poolt korraldatud atentaadi ohvriks, ei järgnenud Venes siiski üldist revolutsiooni, mida terroristid olid oodanud, vaid karm ja sünge reaktsioon. Uus keiser Aleksander III oli oma veendumustelt järjekindel autokraat ja pidas ühes oma lä-

6) A. v. Hedenström, Geschichte Russlands von 1878 bis 1918, Stuttgart ja Berliin, 1922, lk. 149 jj.

7) Vrd. S. G. Tomsinski vastavaid kirjutusi. P. Treiberg, Aja- looliste teaduste VII rahvusvaheline kongress, Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 4.

hima nõuandjaga, sinodi ülemprokuröri K. Pobedonostseviiga ainuvalitsust Vene hiiglamonarhia püsivuse kindlaimaks eelduseks. Ta kärpis ja moonutas mitmeti oma eelkäija ajal antud reforme, käies seejuures käsikäes reaktsiooniliselt häälestatud aadlielementidega. Semstvo- ja linnaomavalitsus allutati kuberneride bürokraatlikule kontrollile, semstvotest kindlustati juhtiv osa aadlile; kohaliku aadli hulgast nimetatavaile maaülemale anti talupoegade suhtes väga laialised võimupiirid.⁸⁾

Väga masendava kuju omandas reaktsioon vaimse kultuuri alal, kus püüti seisma panna senine hoogus areng ja viia maa tagurpidi. Ülikoolid tehti täiesti sõltuvaks keskvalitsusest, liberaalsed ajalehed ja ajakirjad enamasti suleti, reaktsioonilist ajakirjandust toetati ja soodustati. Vene natsionalism omandas nüüd rõhutatult agressiivse ja sõjatseva ilme. Eriti suurt mõju omas valitsevaile ringkonnile selle sõnaosav ja energiline ideoloog, Moskva publitsist M. Katkov, kes teotses tihedas salajas kontaktis Pobedonostseviiga.⁹⁾ Mõlemad nõudsid järjekindlat venestuspoliitikat piirimaade suhtes ja keiser Aleksander III toetas kõigiti selliseid püüdeid. Vene riigi piires rohkearvuliselt elavaid mitte-venelasi (muulasi) püüti hoolimatute survevahenditega sundida loobuma oma usundist ja rahvusest. Pobedonostsev, kes valgustatud ja hästi haritud inimesena oli isiklikult vaba usundilisest fanatismist, jälitas puhtpoliitilistel kaalutlustel kõiki neid, kes ei kuulunud vene rahvusse või vene-õigeusku, ja püüdis katoliiklastest, luterlastest ning sektantidest usuvahtuse teel kujundada venepärase mentaliteediga ustavaid riigialamaid.¹⁰⁾

Loomulikult osutasid rahvuslikule iseteadvusele jõudnud, võrdlemisi kõrge rahvuskultuuriga vähemusrahvad vaid vähesel määral kalduvust passiivselt alistuda säärasele venestavale survepoliitikale, millele lisandusid Vene bürokraatia ja panslavitide püüded liita kõiki ääremaid võimalikult tihedalt siseriigiga

8) P. Miljukov, Ch. Seignobos jt., Histoire de Russie III, Pariis, 1933, lk. 981 jj.; A. Kornilov, tsit. t. III, Moskva, 1914, lk. 269 jj.

9) Fr. Steinmann ja E. Hurwicz, Konstantin Petrovitsch Pobjedonoszev, Königsberg ja Berliin, 1933, lk. 62.

10) Fr. Steinmann ja E. Hurwicz, tsit. t., lk. 72; A. v. Hedenström, tsit. t., lk. 156.

halduslikult korrastuselt ühtlaseks tervikuks. Nii tekkis terav lõhe enam-arenenud vähemusrahvaste ja Vene riigivõimu vahel. Summutades kindla käega kõiki rahvusliku opositsiooni avaldusi harjusid Vene bürokraatlikud ringkonnad iga rahulolematust kehtiva poliitilise režiimi suhtes tõlgitsema muulaste õõnestustöö ja kihunduse tulemusena. Selle tagajärjel suurenesid umbusklikkus ja vaenlikkus kahtlaste muulaste vastu ka vene seltskonna alalhoidlikumalt häälestatud osades. Seevastu leidsid piirmaade rahvaste püüded mõnevõrra arusaamist ja toetamist vene liberaalsete ja radikaalsete elementide poolt.

Sotsiaalse, administratiivse ja kultuurilise reaktsiooni õhkonnas oli vene seltskonda Aleksander III valitsuse algupoolel vullanud ükskõiksus poliitiliste küsimuste vastu ja passiivne apaatia, mida aitas õigustada Leo Tolstoi õpetus kurjale mittevastuhakust. Säärased meeleolud hakkasid siiski haihtuma selle valitsuse lõpupoolel. Nüüd kerkis avaliku elu näitelavale uus, noorem generatsioon, kellele olid võõrad eelmise põlve vaimustused ja neile järgnenud pettumused. Seetõttu algas uus meelteäärimine ja elustus jälle opositsioon kehtiva režiimi vastu, eriti 1891.—92. a. kohutava näljahäda järel, mis avas paljudel silmad režiimi puuduste ja pahede kohta. ¹¹⁾

See opositsioon süvenes ja laienes järgmise keisri, saamatu, huvivaese ja kergesti välismõjudele alistuva Nikolai II (aastast 1894) ajal. Tema valitsuse alguses jätkati sisepoliitikas senist reaktsioonilist suunda. Kui liberaalsemad aadliringkonnad, eriti üha vaesuv ja võlastuv väike-aadel, julgesid semstvot kaudu esineda üsna tagasihoidlike soovidega konstitutsiooni suhtes, nimetas keiser neid püüdlusi avalikult mõttetuiks unistusteks. ¹²⁾ Solvatud keisri käitumisest ja tüdinenud tülikast bürokraatlikust hooldamisest, siirdusid semstvotes tegelevad elemendid üha suuremal määral opositsiooniteele.

Samal ajal süvenes kuristik riigivõimu ja vähemusrahvuste vahel. Eriti teravaks muutus rahvuslik opositsioon Soomes, sest Vene võimud püüdsid Soomet kohelda kui lihtsat Vene provintsi ega tahtnud enam tunnustada tema erikorda. Selliste tsentraliseerivate tendentside vastu võttis Soome rahvastik, eeskätt noor-

11) P. Miljukov jt., tsit. t., lk. 1015; K. Kramář, tsit. t., lk. 196.

12) P. Miljukov jt., tsit. t., lk. 1036.

soomlased ja rootslased, rõhutatult eitava seisukoha. A. 1899 keeldus Nikolai II vastu võtmast nn. rahva-aadressi, millele oli alla kirjutanud üle poole miljoni Soome elaniku. Sama saatus tabas nn. Euroopa-aadressi, mis kandis üle tuhande silmapaistva Lääne-Euroopa tegelase allkirja ja taunis Soome erikorra likvideerimise püüdeid. Radikaalne opositsiooniliikumine hoogustus ka Kaukaasias, näit. armeenlastel, kelle kirikut Pobedonostsev jälgitas karmide survevahenditega, veel enam aga grusiinidel, kes kannatasid ebatervete agraarolude tõttu. Eriti rängalt rõhus tsaristlik režiim juute, kelle elu ja tegevus olid raskendatud mitmesuguste kitsendustega. XX sajandi alguses organiseeris ultrareaktsiooniline siseminister V. Plehwe nende vastu julmi pogromme vene rahva väheharitud elementide kaasabil. Suurejooneliseks võrguks arendatud Vene politseilise aparaadi kulud tõusid 1894—1903 ligemale neljakordseks.¹³⁾

Mõnevõrra elulähedasem ja moodsam vaim valitses ainult Vene rahaministeeriumis, mida 1892—1903 juhatas energiline ja algatusvõimeline Sergei Witte. Ta taotles traditsioonilistes vormides hangunud autokraatiat kohaldada uuemate elunõuetega, sisendada ta kõdunevasse organismi uut elujõudu ja teha ta niiviisi vastupidavaks kõigile võimalikele ohtudele. Püüdes ainuvalitsuse raames luua mingit riigikapitalismiga sarnanevat majanduspoliitilist süsteemi teostas Witte väliskapitalide suurejoonelise ligitõmbamise teel Venemaa industrialiseerimist ja äratas sellega Vene tööstuskapitali esindajad nende senisest unisest roidumusest. Et vähendada rahvaarvu kiire tõusu ja talupoegkonna vaesumise tagajärjel tekkinud sotsiaalset pinget Vene külades, juhtis Witte neist üleauruse rahvastiku linnalistesse tööstuskeskustesse, mis nüüd kasvasid otse erakordse hooga. Metall- ja tekstiiltööstuse soodustamise, viinamonopoli sisseseadmise ja rublakursi stabiliseerimise kaudu viis Witte sõdade, ikaldus- ja nälja-aastate tagajärjel korratusse sattunud Vene rahanduse, vähemalt väliselt, hiilgavasse seisundisse.¹⁴⁾

Selline hoogus industrialiseerumine toimus siiski kunstlikes kasvuhoone tingimustes. Ta ei olnud põhjustatud mitte niivõrd

13) P. Miljukov jt., tsit. t., lk. 1048 jj.; A. v. Hedenström, tsit. t., lk. 151 jj.; K. Kramář, tsit. t., lk. 204.

14) P. Tarvel, Eessõna S. J. Witte „Mälestustele“ I, Tartu, 1937, lk. 9.

vabast turust kui riiklikest tellimistest (näit. raudteede ehitamisel), üleliiga kõrgeist kaitsetollidest ja teistest säärastest soodustustest. Et kõige arvukama ühiskonnaklassi — talupoegkonna ostuvõime jäi endiselt üsna nõrgaks, siis tuli areneva suurtööstuse saadused, mida siseturg ei suutnud kaugeltki endasse mahutada, saata odavamate hindadega välisurgudele ja alustada sobivate uute turgude leidmiseks imperialistlikku ekspansiooni Kaug-Ida suunas. See viis aga Venemaa ohtlikesse sõjalistesse avantüüridesse. Veel teiseski suhtes sisaldas Witte majanduspoliitika tsaristlikule režiimile tõsiseid ohte. Juhtides üleliigsed talurahvaelemendid küladest tööstusrajoonesse, kasvatas Witte ühtlasi senisele režiimile hoopis ohtlikuma vaenlase, kui seda oli külakogukonna kitsais ja umbseis raames vegeteeriv, mõisnikest halduslikult sõltuv ja üsna vaimupime vene talupoeg.¹⁵⁾

Tööstusproletariaat rekruteerus Venes peamiselt küladest ja säilitas olulisel määral talupoegliku mentaliteedi. Sellest hoolimata sai ta varsti teadlikuks oma erilisest seisundist ja hakkas streikide kaudu taotlema oma ainelise ja õigusliku olukorra parandamist, mis tal mõnevõrra õnnestuski. Samal ajal levisid Vene tööliiskonnas äsjaasutatud Vene sotsiaaldemokraatliku partei poliitilised, revolutsioonilise värvinguga ideed. XX sajandi alguses omandasid ka talurahva käärimised Venes erakordse ulatuse. Niiviisi aitas Vene autokraatlik ja bürokraatlik režiim ise rahvastikku revolutsioneerida. Vene riigi kireva ja mitmepalgelise elanikkonna eri rahvad ja kihid siirdusid Nikolai II ajal üksteise järel kas varjatud või avaliku opositsiooni teele. Laiakspaisutatud politseiline aparaat osutus jõuetuks rahva ärrganud jõude pidurdama. Kui siseminister Plehwe langes 1904. a. juulis atentaadi ohvriks, loobus valitsus lõpuks reaktioonilisest suunast, hakkas taotlema teatavat kontakti seltskonnaga ja lubas mõningaid mõõdukaid reforme. Ent see oli siis juba hilja. Sisepoliitiliselt kriisilt tähelepanu kõrvaleviimiseks alustatud Vene-Jaapani sõda osutus Venele lausa õnnetuks. Seoses sellega puhkes 1905. a. revolutsioon, mis mõnevõrra avardas poliitilisi olusid.

Baltimail olid XIX sajandi 2. poolel ja XX sajandi alguses olud samuti ebaterved. Kuni Aleksander III valitsemisajani

15) P. T a r v e l, tsit. t., lk. 10; P. M i l j u k o v, tsit. t., lk. 1046 jj.; A. v. H e d e n s t r ö m, tsit. t., lk. 66 jj.

püsis siin eriline ühiskondlik-poliitiline režiim, milles oli säilinud üsna palju feodaalsete aegade jäänuseid. Suurte seisuslike eesõigustega varustatud balti-saksa aadel oli seni suutnud puutumatusena alal hoida oma Landesstaat'i ja tagasi tõrjuda Vene bürokraatia ühtlustamispuüded. Aadel teostas kesk võimust vaid üsna vähesel määral sõltuvalt kohaliku maaomavalitsuse juhtimist, maksustades oma näengu järgi talupoegi ja hoides eestlasi ning lätlasi kindlakäelise hooldamise all. Kohalikud ja riiklikud maksud lasusid peamiselt talupidajail. Samal ajal kuulus mõisnikele rida agraar-eesõigusi, mille arvu nad veelgi suurendasid talukohtade müügilepingute sõlmimise puhul.¹⁶⁾

Aleksander II ajal hakkasid natsionalistlikult häälestatud vene slavofiilid üha pealetungivamalt nõudma balti-saksa aadli ja protestantliku kiriku valitsemise lõpetamist Baltimail. Baltimaade eriõigusi ja Kesk-Vene omast erinevat korrastust ründas 1860-ndail ja 1870-ndail aastail suure visadusega ja teatava asjatundmisega Juri Samarin, kel tekkis sel puhul terav poleemika C. Schirren'iga. Temale sekundeeris Moskva ajalehtedes Ivan Aksakov, kes nimetas Baltimaadel kehtivat korda terves maailmas ainulaadseks sotsiaalse ülekohtu ja ajalooliste harulduste muuseumiks. Vene natsionalistid leidsid, et talurahva vabastamine olevat Baltimail loonud uue teguri — vaba talupojaseisuse, pannes sellega Vene valitsusele uued kohustused. Vene valitsus ei võivat enam kinni pidada balti aadlile hoopis teissuguseis tingimustes antud privileegidest. Üksteisesse vaenlikult suhtuvate Baltimaa rahvaste lepitamine olevat teostatav ainult erapooletul pinnal — nende alistamisega Vene riiklikule põhimõttele.¹⁷⁾

Aleksander II ajal ei pääsenud need püüdlused Vene sisepoliitikas veel kuigi suurel määral võidule. Eesti- ja Liivimaal kehtimapanud uued agraarseadused vabastasid talurahva oma valitsuse aadli hoolduse alt, kaotasid teoorjuse, soodustasid talude päriksostmist ja suurendasid sellega talupoegkonna majanduslikku ning sotsiaalset sõltumatust. Siiski jäi senine

16) V. Zemstev, Ostatki feodalnago stroja v Pribaltiiskom kraje I—II, Tartu, 1916; A. v. Tobien, Die livländische Ritterschaft I, Riia, 1925.

17) J. Samarini teoste kogu VII—VIII, Moskva, 1889—90; I. Aksakovi teoste kogu VI, Moskva, 1887.

Landesstaat oma olulistes joontes püsima. Selle vastu olid ärkamisajal suunatudki majanduslikult kindlamale alusele tõusnud ja rahvuspoliitiliselt iseteadvunud Lõuna-Eesti talupoegkonna peamised rünnakud. Seni oli eesti talurahva opositsioon ebaõiglase erikorra vastu piirdunud esijoones passiivse vastupanuga ja ebamääraste otsingutega, nagu seda oli näit. massiline veneõigeusku siirdumine 1840-ndail aastail. Ärkamisajal ajasid aktiivsemad eesti rahva elemendid — talunikud, rahvakooliõpetajad ja teised haritlased end juba iseteadvamalt sirgu ja astusid avalikku võitlusse balti aadli kihivalitsusega. Taotledes oma tõde ja õigust ning nõudes eestlastele võrdset kohta teiste enamsoodustatud ühiskondlike rühmitiste kõrval, panid eesti rahvusliku ärkamise juhtivad jõud suuri lootusi Vene riigivõimule, kellelt otsiti abi ning toetust. 1864. a. talupoegade ja haritlaste ühisüritusena organiseeritud kollektiivne petitsioon keiser Aleksander II-le sõnastas esmakordselt vajaliku selgusega eestluse elulisi nõudeid poliitika ja vaimse kultuuri alal.¹⁸⁾ Kiiresti oma ulatuselt tõusnud eesti rahvuspoliitilised soovid saavutasid oma maksimumi suure rahvusliku eestvõitleja C. R. Jakobsoni mõtteosaliste poolt koostatud märgukirjas, mis juunis 1881 esitati keiser Aleksander III-le.¹⁹⁾ Eesti rahvusliku liikumise juhtivad tegelased taotlesid ise Vene riigivõimu vahelesegamist Baltimaade siseasjusse: nad ei kartnud alguses sellest eestlusele tõusvat mingit rahvuslikku ohtu. Tõeliselt kasutasid Vene võimud eesti ja läti ärkamisliikumist ainult teatava vahendina baltisaksa positsioonide nõrgestamisel ega osutanud mingeid siiramaid kalduvusi meie kodumaa pärisrahvaste rahvuslike püüdluste ja nõudluste toetamiseks.

Seetõttu tõi Aleksander III valitsusega algav venestamisperiod eestlastele ainult raskeid pettumusi. Senaator N. Manassein'i poolt 1882—83 teostatud revisjoni rikkalikke andmeid Baltimaade väärolude kohta kasutas Vene valitsus väga sihilikult ja ühekülgselt kitsarinnalise venestuspoliitika huvides, hüljates hoolimatult kõik need soovid ja nõuded, mis ei seisnud otseses ühenduses venestustaotlustega. Nii osutusid petlikeks

18) H. K r u u s, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, Eesti Kirjandus 1934.

19) Vt. H. K r u u s, Eesti ajaloo lugemik III, Tartu, 1929, lk. 280—285.

üldiselt hellitatud lootused, et senise ülekohtuse erikorra lammutamisele järgneb otsekohe maa pärisrahvaste huve õiglaselt arvestava uue korra loomine. Baltimaade järjekindlaim venestaja vürst Sergei Šahhovskoi, kes oli 1885—94 Eestimaa kuberneriks, võitles balti-saksa separatismi vastu raskete uimastavate löökide kaudu ega tunnustanud mingeid kompromisse maa saksa ollusega. Ent ta ei sallinud ka eesti rahvuslikke püüdeid, sest vene kultuuri kõrval ei tohtinud siin ükski teine kultuur lubatav olla. „Eesti separatismis“ nägi ta isegi suuremat ohtu Vene riigi-ideele kui saksa omas, ei tunnustanud seetõttu mingisugust venestamissihtidest erinevat eesti poliitikat ja takistas igati iseseisva eesti kultuuri arendamise püüdeid. Selline teotsemisuund oli üldjoontes omane teistelegi venestuse teostajaile. Kuidagi ei saaks seetõttu pooldada Eestimaa kubeneri A. Bellegarde'i seisukohta, et Aleksander III reformid olevat taotlenud eestlaste ja lätlaste vabastamist moraalsest ikkest ja alandatud seisukorrast.²⁰⁾

Venestusaegsed reformid piirdusid politseikorralduse uuendamisega, koolide venestamisega, venepäraste kohtuasutiste siseseadmisega ja riivasid mõnevõrra ka senist administratsiooni. Ent maaomavalitsuste reform, mis oleks võimaldanud eestlastel osa võtta maa asjade juhtimisest, jäi balti aadli osavate vastukäikude tõttu tulemata. Šahhovskoi nõudis ägedasti rüütelkonnakomitee ja maanõunikude kollegiumi kaotamist ja Vene keskvalitsus töötas a. 1889 välja Balti omavalitsusreformi kava, kus oli ette nähtud äärmuseni bürokratiseeritud semstvokorralduse siseseadmine. Aadlil õnnestus siiski ära hoida säärane kardinaalne reform, ja hoogsalt alanud venestuses tuli järsk seisak. A. 1894 manitses siseminister I. Durnovo Šahhovskoid mõõdukusele, rõhutades, et keisri otsesel käsul olevat semstvoreform ja teisedki kavatsatud reformid esialgu seisma pandud: sakslased hakkavat juba harjuma uute korraldustega ja seepärast tulevat lasta neid rahustuda, senikaua kui juba teostatud reformid on jõudnud juurduda. Ja tõepoolest kohanes balti sakslus väga kiiresti uute olukordadega ja suutis seetõttu säilitada oma positsioonid maaomavalitsuses ning kiriklikul alal. Nikolai II ajal, mil

20) Iz arhiva knjazja S. V. Šahhovskogo I—III, Peterburi, 1909—10 (edaspidi tsiteeritud: Šahhovskoi); A. Bellegarde, Minu mälestusi Eestimaa kubernerina, Tartu, 1937, lk. 61.

balti aadli mõju Vene õukonnas jälle tõusis, jätkati venestustööd Baltimail loiult, otsekui vana inertsil mõjul, ja hoiduti ärritamast kohalikku aadlit. Viimane säilitas mitte ainult oma kõrge snobismi alamaks rassiks peetavate eestlaste ning vene ametnike suhtes (nagu väidab Bellegarde), vaid ühtlasi väga võimsa eesõigustatud seisundi.²¹⁾

Seevastu osutus eestlusele äärmiselt ohtlikuks Vene võimude poolt algatatud sisemine venestamine, mis taotles eesti keele ning mõtteviisi täielikku väljajuurimist ning luteri usu asendamist vene-õigeusuga. Šahhovskoi nägi luteri usutõotust eestlaste ja sakslaste vahel ja vene-õigeus lihtsaimat vahendit eestlaste lähendamisel Venemaale ja vene rahvale. Eestlased ja lätlased võivad liituda „suure vene perekonnaga“ kõigepealt õigeusku siirdumise kaudu. Protestantismi kadumisega lahenduvat kogu Läänemeremaade küsimus. Seetõttu teostaski Šahhovskoi kõigest jõust Põhja-Eesti maarahva massilist siirdumist õigeusku, saavutades mõnel pool, näit. Lääne- ja Hiiumaal, tähelepanuväärseid tagajärgi.²²⁾ Samal ajal töötati luteri usku tagasi pöörduda soovijate vastu politseilise surve ja kodanlike kitsendustega. Nende protestantlike pastorite vastu, kes olid olnud vastutulelikud tagasi pöörduda soovijaile, tõsteti süüdistused usust äraeksitamise pärast. A. 1887 viidi sääraste protsesside arutamine konsistoriumi alt üldiste kohtute alla; nende arv ulatus 1890-ndail aastail üle saja, millest enamik siiski lõppes tagajärjetult või õige väikeste karistustega.²³⁾

Teiseks sisemise venestuse vahendiks kujunes eesti ajakirjanduse mõjustamine ja juhtimine Vene kohalike võimude poolt. Trükivalitsus teostas tsensorite kaudu ajakirjanduse järele väga ranget kontrolli, püüdes takistada igasugust rahvuslikku ja sotsiaalset võitlust, keelates ässitada eri rahvakihte üksteise vastu.

21) A. v. Tobien, tsit. t. I, lk. 407—440; Šahhovskoi I, lk. XXXIV jj.; Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, Tartu, 1926, lk. 196 jj.; Ed. v. Dellingshausen, Im Dienste der Heimat, Stuttgart, 1930, lk. 219 jj.; A. Bellegarde, tsit. t., lk. 39.

22) Šahhovskoi III, lk. 6, 26 jj.; L. Rebane-Loone, Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885, Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 2—4.

23) A. v. Tobien, tsit. t. I, lk. 192—210.

Ka kohalikud võimumed — kubernerid, maakonnaülemad, politseimeistrid, rahvakoolide inspektorid jne. — mõjustasid tsensooreid oma ettekirjutustega, mis mõnikord ulatusid oma tühisuse ja väiklusega naeruväärsuseni. Baltimail olid keelatud eriti kõik kirjutused, kus käsitleti patronaadiõigust, väljarändamist, sotsiaalseid, rahvuslikke ja õiguslikke vastuolusid; loomulikult oli ajalehtede veergudel võimatu ka venestuse enda vastu otseselt ja avalikult sõna võtta.²⁴⁾ Samuti pandi kindel piir alles kujunemisstaadiumis olevate eesti poliitiliste rühmitiste tegevusele. Valitsusvõimud tunnustasid eesti poliitilisi suundi ainult seevõrra, kui see oli kooskõlas valitsuse enda eesmärkide ja kavatsustega. Masside organiseerimisele ja teatavate üldiste eesmärkide ümber koondamisele tegid nad ülepeäsematuid takistusi: „poliitikat võidi ajada ainult ülemuse armust ja see oli rohkem soovide kui tegude poliitika“.²⁵⁾

Nii kujunes venestuse aeg Eestis ideekehvaks, väiklaste tegelaste vastastikuse tülitsemise ja intriigitsemise ajajärguks, mil majandusliku depressiooni ja ühiskondliku arenematususe pinna lakkas paindlikkus, kahepaiksus ja poliitiline servilism. 1880-ndate aastate majanduskriis, mil vilja- ja linahindade languse tagajärjel Lõuna-Eestis suur arv kallilt ostetud talusid jäi pankrotti ja läks krediitkassa nõudel haamri alla, halvast tunduvalt eesti rahvuslikku energiat ja röövis seni iseteadvalt ning hoogsalt arenenud rahvuslikult liikumiselt ta kindla ainelise aluspinna. Seega kaotas rahvuslikku liikumist kandev massiline optimistlik pühapäeva-meeleolu oma majanduslikud juured.²⁶⁾

Kuna Lõuna-Eesti „pärisperemehed“ sattusid kitsikusse agraarkriisi tagajärjel, löödi neid toetav maaintelligents venestuse tulekul samuti suurel arvul reast välja. Koolide venestamisel kaotas enamik seniseid rahvakooliõpetajaid, kes olid tarmukalt osa võtnud rahvuslikust liikumisest, vene keele mitte-mõistmise tõttu oma kohad. Sama saatus tabas vallakirjutajaid seejärel, kui ametiasutiste asjaajamiskeeleks oli võetud vene keel.

24) Fr. Tuglas, tsit. t., lk. 40 jj., lk. 99 jj.

25) Fr. Tuglas, tsit. t., lk. 154 jj.

26) A. v. Tobien, Die Agrarverfassung des livländ. Festlandes, Rja, 1906; H. Kruus, Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina, Tartu, 1921, lk. 15 jj.

Loomulikult ei saanud see haritlaskiht enam endises ulatuses teha rahva keskel oma äratustööd. 27)

Juba 1878. a. oli eesti rahvuslik liikumine lõhenenud kaheks, omavahel ägedasti võitlevaks rindeks. See suur lõhe haaras sügavasti kõigi rahvuslikult teadlikkude eestlaste meeli ja kandus ärkamisajal loodud rahvuslikesse üldüritustesse. Kuna C. R. Jakobson esimese sünnipärase eesti poliitikuna algas oma ajalehe „Sakala“ kaudu radikaalset sotsiaalset aktsiooni balti-saksa õigusliku ülevõimu ja eesti rahvuslikku arengut pidurdava tagurliku protestantliku kirikluse vastu, piirdusid J. Hurda ümber koondunud mõõdukamad elemendid esijoones rahuliku kultuuri, tööga eesti keele ja kirjanduse viljelemise ja vanavarakogumise alal ega tahtnud põletada kõiki sildu endi ja balti saksluse, eriti saksa vaimulikkude vahel. Võitlus mõlema suuna vahel nõrgendas eestluse positsioone ja halvas Eesti Kirjameeste Seltsi, Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsiooni ja teiste rahvuslikkude ettevõtete tegevust. Tülid neis ettevõtteis jätkusid ka seejärel, kui Jakobson oli a. 1882 surnud ja Hurt avalikust tegevusest loobunud, ja põhjustasid lõpuks nende suuri lootusi äratanud ürituste täieliku laostumise. 28)

Lahkunud juhte asendasid ilmetud, jõuetud ja sageli omakasupüüdlikud epigoonid, kes armetult tülitsevad ja intrigeerivad suurte juhtide pärandi jagamisel. Nüüd ei võideldud enam avalikult, mees mehe vastu, nagu Jakobsoni ja Hurda päevil, vaid peeti väiklast sissisõda telgitagustel liinidel, andudes poliitilisele sahkerdamisele ja sihita ning suunata oportunismile. Kui halli venestusaja saabumisel selgus ülepaistatud lootuste sügav vastuolu karmi tegelikkusega, vaibus ärkamisaegne optimistlik tundetõus ja lahtusid pidulikud pühapäeva-meeleolud laiemate rahvahulkade pettumuse ja üldise sisemise närviväsimuse tagajärjel. Sääraseil reaktsiooni-ajajärkudel ei avaldu ühiskondliku arengu kontuurid läbipaistva selgusega, sest avaliku elu arenematuse tõttu ei suuda üldised elusuunad painutada üksikuid tegelasi käskivalt oma teenistusse. Nii jääb küllaltki ruumi ja

27) V. Reiman, Eesti Kirjandus 1911, lk. 198; Fr. Tuglas, Johan Liiv, Tartu, 1927, lk. 14 jj.

28) Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, Tartu, 1932; H. Kruus, Carl Robert Jakobson võitlejana, Eesti Kirjandus 1932; H. Kruus, Eesti Aleksandri-kooli komiteede likvideerimise küsimus, Ajalooline Ajakiri 1931.

teotsemisvõimalusi isiklikele kirgedele ning afektidele. Kõigil neil põhjusil täitsid venestuse ajal eesti avaliku elu näitelava vaid üksikud isikud oma kitsaste, isekate püüetega ja väiklase auahnusega. Selle ideevaese aja tüüpilisim tegelane oli „Valguse“ toimetaja J. Kõrv oma moraalilageda ja küünilise poliitilise äritsemisega. Kaldunud esimesena resoluutselt venestuse sõiduvette, väitis ta a. 1891 Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul avalikult, et see ei oleks mingi õnnetus, kui eestlased muutuksid venelasteks. Jäädes ise luterlaseks, soovitas ta „rumalale rahvale“ siirdumist vene-õigeusku: „lõplikult töötab igaüks enese kasuks, aga mulle on kasulik säärase nõu andmine“. Ühtlasi teritas Kõrv vene keele määramist koolide õppekeeleks ja taunis järsult iseseisva eesti rahvuskultuuri arendamise püüdeid.²⁹⁾

Üldse asetaski venestus kõik kultuuritahtelised eesti elemendid saatusliku dilemma ette: kas pooldada senist, omaseks ja lähedaseks saanud lääne kultuuriorientatsiooni, mis luteri kiriku ja saksa hariduse näol omas Eestis kindlat toetikkku, või jälle uut, end võimsalt pealesundivat ida-orientatsiooni; kas alistuda passiivselt venestusele või organiseerida vastupanu selle poolt ähvardavaile ohtudele? Kahtlused, mida eesti rahva eluvõimaluste kohta oli mõlgutatud juba alates Fr. R. Faehlmanni päevist, omandasid nüüd erakordse teravuse. Venestuse jõuline surve lõi oma äkilise ilmumisega ärkamisaegse eesti generatsiooni täiesti rööpast välja. Vanema põlve esindajad tundsid end jõuetuina selle uue, võõra ja vaenliku jõu ees; nad ei leidnud mingeid kohaseid vahendeid selle vastu võitlemiseks ja alistasid sellele kui paratamatule saatusle. Säärasel väikesel rahvaskillukesel, nagu olid eestlased, näis olevat üsna vähe lootusi pääseda idast läheneva kavakindla ümberrahvustusprotsessi raudrulli alt.³⁰⁾

Neis tingimuses hakkasid isegi mõned tegelased, kes seni olid osutanud ausat tahet ja häid püüdeid eesti rahva heaks töö-

29) Fr. Tuglas, Juhan Liiv, lk. 15 jj.; Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 19, 48 jj., 155; M. Kampmann, Eesti kirjanodusloo peajooned II, 3. trükk, Tartu, 1933, lk. 197.

30) Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 16 jj., 132 jj.; M. Kampmann, tsit. t. II, lk. 29.

tamiseks, avalikult propageerima kokkusulamist vene rahvaga. „Oleviku“ toimetaja A. Grenzstein oli algul esindanud J. Hurda mõõdukalt rahvuslikku, kristlikku suunda, õhutanud positiivset rahvaharidustööd, populariseerinud teadusi ja mingit ebamäära „elufilosoofiat“, nõudnud esimesena eesti kirjanduses rahvaelu realistlikku käsitlust ja tõstnud „Oleviku“ tihedaima sisuga ja parima keelega eesti ajaleheks. Venestuse tulekul loobus aga Grenzstein, kes endassesulgunud individualistina ei omanud küllalt selget praktilist pilku ega tundnud vajalikul määral ei olusid ega inimesi, algul rahvusliku orientatsiooni küsimusi üldse käsitlemast. Seniseis veendumustes vapustatud, hakkas ta siis 1890-ndail aastail, alguses tagasihoidlikult, hiljem üha selgemalt, propageerima eestlastele sulamist vene rahvusse otsekui mingit ihaldatavat ideaali, mis võimaldaks elujõuetule eestlusele võrdlemisi valuta surma. Rahutult mitmes suunas rabeleva projektide-sepitsejana taotles Grenzstein „rahvajuhi“ autoriteetse koha säilitamist täieliku rindevahetuse kaudu. Tema poolt esindatud alistumis-ideoloogia halvas eesti rahva energiat ja elujõudu hädaohtlikul hetkel, mürgistades rahvuslikku organismi oma fatalistliku defetismiga.

Alistunud resigneerunult Vene riigivõimu tahteavaldustele, kohtles Grenzstein, kes mingi kõlbelise arenematusse tõttu ei osanud eraldada lubatud võitlusvahendeid lubamatuist ega saanud aru ausa poliitilise võitluse vajadusest, seda tigidamalt teisi eesti tegelasi, eriti „Olevikuga“ võistlevate ajalehtede toimetajaid; ta püüdis neid kõrvaldada ja kahjutuks teha igasuguste vahenditega ega põrganud seejuures tagasi ei sihilikest salakäebustest ega aluseta denuntsiatsioonest. Kuid lõpuks maksid sellised meetodid end talle kibedasti kätte, sest teised samavõrra põhimõttelagedad ja oma võtteis veelgi väledamad sulemehed (nagu J. Kõrv ja J. Reinvald) suutsid oma intriigidega teha ta ülemuste, eriti Šahhovskoi silmis poliitiliselt kahtlaseks. Samasuguseid vaateid levitasid tema kohta Vene võimude ees ka vene-õigeusu preestrid, kes vana harjumuse tõttu nägid Grenzsteinis luterlike pastorite partei juhtivat publitsisti.³¹⁾

31) Fr. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine; Fr. T u g l a s, Juhan Liiv, lk. 119 jj., 145; M. K a m p m a n n, tsit. t. II, lk. 151 ja 197.

XIX sajandi viimasel kümnendil algas eesti ühiskonnas pikapeale teatav sisemine tervenemisprotsess. Selgus, et eesti ringkonnad olid esimeses hämmastuses kujutlenud venestuslainet hoopis võimsamana, kui see tõeliselt oli. Nikolai II ajal andis välise venestustöö seismapaneku järel Vene ametnike esialgne üliagarus maad tavalisele flegmaatilisele edasiliikumisele kord võetud suunas. Vene bürokraatia jätkas loodud raames harilikku rutiini, millega eesti ühiskond pikkamööda oli jõudnud kohaneda. Venestuse umbseis oludes üleskasvanud uus sugupõlv oli vaba ärkamisaja illusioonest ja pettumustest ning oskas uutest tingimustes hoopis paremini orienteeruda. See elujõulisem, rikkumata närvidega ja pillamata eluenergiaga generatsioon ei tahtnud enam kuuldagi vabatahtlikust rahvuslikust endamõrvast. Ta tundis paremini eestluse vastaste psühholoogiat ja hakkas nendega näilikult kohanedes ajama rõhutatult eestipärast poliitilist joont. Vene keele ja kultuuri vahendusel vabanesid uued eesti haritud jõud aegamööda balti-saksa mõttemaailma kitsusest ja leidsid tihedamat kontakti suurte aktuaalsete ühiskondlike ja maailmavaatelistele probleemidega. Vajadus võrrelda saksa ja vene kultuuri paremusi ja puudusi soodustas kriitiliste võimete arengut ja tõstis haritlaskonna teadvusse iseseisva eesti kultuuri kujundamise probleemi.³²⁾

Samal ajal levis eesti kultuuriliikumine ka oma ulatuselt ja kandepinnalt, haarates üha suuremal määral eesti territoriaalseid alu ja eesti rahva eri sotsiaalseid kihte. Seoses majandusliku arenguga hoogustus eesti ühiskonna sotsiaalse eristumise protsess. Ärkamisaegse ideestiku ühiskondlikuks baasiks oli olnud jõukam ja iseteadvam talunikkudekiht, kuna linnarahvastiku osavõtt sellest liikumisest jäi väga piiratuks. XIX sajandi lõpuks oli aga eesti element linnades kasvanud nii arvult kui ka rahvuslikult teadvuselt. Majanduslikust kitsikusest aetuna olid XIX sajandi teisel poolel paljud eesti soost külaelanikud linnadesse siirdunud paremaid elatusvõimalusi otsima. Nad teotsesid siin algul õige tagasihoidlikes tingimustes — teenijatena, töömeestena, väikepoodnikena või mõne vähem õppeaega nõudva

32) Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 16, 36, 132 jj.; P. Taveel, Balti riikide kultuurilise välisorientatsiooni probleeme, Läti-Eesti Ühingu Kuukiri 1936, nr. 3/4.

käsitöö alal. Esialgu seisti kultuuriliselt maale üsna lähedal või jäädi temast mahagi. Ent pikapeale hakati linnas kodunedes ja mõnevõrra jõukustki kogudes suuremal määral osa võtma linnalise kultuurielu hüvedest, asutati oma vähenõudlike kultuuritarvete rahuldamiseks vastavaid seltse ja püüti oma lastele anda paremat haridust. Asudes peamiselt aguleis või kesklinna keldri- ja katusekorril ning kannatades saksa või vene ülemkihi põlgliku suhtumise all, koondusid eesti elemendid linnades oma laulu-, näitemängu-, spordi- või karskusseltside ümber, ilma vahet tegemata enam ja vähem jõukate või haritud ja hariduseta perekondade vahel. Kõigis tollaegseis ettevõtteis teotsesid haritlased ja lihtrahvas veel üsna üksmeelse ühise perena oma rahvuslike harrastuste viljelemisel. Eesti soost vabakutselised linnaharitlased pidid tahestahtmata toetuma eesti ollusele, sest jõukam saksa elanikkond suhtus neisse ilmse reservatsiooniga. „Koos majateenijaga advokaat ja arst, kõrvuti erksam käsitöeline kooli- ja üliõpilasega, nii õhutati ja juhiti rahvuskultuurilisel rindel võitlust võõraste vastu, nii püüti osa võtta vaimseist üldhüvedest“ (R. Paris).³³⁾

Pikapeale tõusid mitmed senised käsitöölised ja alevi-majaomanikud osava ja eduka äritsemise tagajärjel jõukamaiks kaupmehiks ja tööstureiks, kellest hakkas kujunema iseteadev ja mõnevõrra haritud eesti linnakodanlus, esijoones Tallinnas, kus kaubanduslik ja hiljem tööstuslik tõus toimus eriti hoogsas tempos. Seoses sellega kasvas Tallinnas kiiresti ka eesti soost töölistkond; see rekruteerus peamiselt maalt linna siirdunud kehvi-kuist, kes ebanormaalse agraarolude tõttu ei leidnud enam maal küllaldasi elatusvõimalusi. Pikkamööda eristusid need linlastekihid oma ühiskondlikult ilmelt ja mentaliteedilt. Ent neid kõiki häiris sakslaste üleolev ja kõrk käitumine nende suhtes ja Vene võimumeeste poolt teostatav survepoliitika. Seetõttu levisid ka diferentseerivas eesti ühiskonnas sajandi vahetusel opositsioonilised meeolud.³⁴⁾

33) H. K r u u s, Linn ja küla Eestis, Tartu, 1920; Fr. T u g l a s, Juhan Liiv, lk. 19 jj.; R. P a r i s, Konrad Mägi, Tartu, 1932, lk. 25 jj., 138.

34) Fr. T u g l a s, Juhan Liiv, lk. 20 jj.; J. P a l v a d r e, Revoljutsija 1905—07 g. g. v Estonii, Leningrad, 1926.

J. Tõnissoni vahekord venestuse pooldajatega ja Vene riigivõimuga.

Jaan Tõnissoni rahvuspoliitiline tegevus on oma olulisis joonis tingitud ülalkirjeldatud üldisist olusuhetest. Tõnisson astus avalikku ellu sünge reaktsiooni päevil. Ent selle reaktsiooni haripunkt oli juba ületatud ja nii vene kui ka eesti ühiskonnas võis tunda värskemate tuulte puhanguid. Uute ühiskondlike jõudude surve senise režiimi müüridele üha tugevnes; neis müüres hakkas juba tekkima pahaendelisi pragusid, mis lubasid oletada kogu ehitise kokkuvarisemist lähemas või kaugemas tulevikus.

Küll oli teotsemine rahvuspoliitilisel alal Tõnissonile alguses seotud vägagi suurte raskustega. Kuna balti sakslus oma heade sidemete tõttu Vene pealinnas oskas sageli leida oma seisuslikele või kihihuvidele otsest rahuldust, tuli eesti tegelastel esialgu leppida vaid hoopis tagasihoidlikuma „soovide-poliitikaga“, mis tavaliselt ei saavutanud erilisi konkreetseid tulemusi ja omas esijoones ainult rahvapedagoogilist tähtsust. Range tsensuuri tõttu tuli neidki rahvuslikke soove sõnastada Vene võimude nõudeile vastavas, laitmatult truualamlikus vormis. Siiski olid tingimused mingiks eestipäraseks poliitikaks Liivimaa kuberneril valvsa silma eest eemal asetsevas Tartu provintsilinnas esialgu mitmeti soodsamad kui näit. Tallinnas, kus Šahhovskoi oli teinud avaliku sõna alal puhta töö. Oma ülikooli tõttu oli Tartu kujunenud eesti kasvava haritlaskonna koonduskohaks. Siin hakkas tekkima ülikooli-haritlastest koosnevaid vaimseid koondisi ja sõpruskondi, kellest omandas ulatuslikuma tähtsuse Eesti Üliõpilaste Selts. „Siit sündis ülikoolihariduse Eesti ellu astumine täiel rinnal“ (Ed. Laaman). Ülikooli venestamise järel koondus Tartu ülikooli rohkel arvul Vene vähemusrahvaste valmivat intelligentsi — poolakaid, grusiine, lätlasti ja teisi. Kokkupuutest sellise kirjupalgelise ja vaimselt ärksa üliõpilaskonnaga sai ka uuesti hoogustuv eesti rahvuslik ja sotsiaalne opositsioon teatavaid tõukeid. Ühtlasi oli Tartu tihedas kontaktis oma lähema tagamaaga — Lõuna-Eesti päristalunikkude kihiga, kelle seisund majanduskriisi möödudes, põllukultuuri süvenedes ja ühistegevuse arenedes hakkas jälle paranema. Neil ajal ei erinenud eesti alles kujunev linnakodanlus veel kuigi oluliselt

talupoegkonnast ei oma huvisuundadelt ega mentaliteedilt. Ta ei tundnud linnas enda all veel väga kindlat pinda ja otsis oma rahvuspoliitilistes taotlustes toetust oma vanemalt, iseteadvamalt ja kujunenud sotsiaalse ilmega mõtte- ja töökaaslaselt — talunikku-kihilt.³⁵⁾

Kõik need asjaolud võimaldasid möödunud sajandi viimase aastakümne keskpaiku nn. Tartu renessansi tekkimise. Selle kandvamaks kujuks oligi Villem Reimani kõrval „Postimehe“ noore peatoimetaja Jaan Tõnissoni jõuline isiksus. Idealistlikult häälestatud, veendumustekindla, teo- ja tahtejõulise tegelasena vapustas väsimatult mitmes suunas teotsev Tõnisson Tartu väikekodanluse inertsed massid senisest flegmaatilisest roidumusest, koondas enda ümber rahvuslikult mõtleva eesti haritlaskonna ja arendas energilist tegevust talunikku ainelise ja vaimse taseme tõstmiseks. Ta jätkas oma rahvuspoliitilises äratustöös mitmeid C. R. Jakobsoni traditsioone, olles noores eas Jakobsonilt saanud väga tugevaid mõjustusi, suhtus aga ühtlasi suure tunnustuse ja lugupidamisega J. Hurda suunasse, millele ta seisis lähedal oma teravasti rõhutatud moralismiga, oma püüetega läheneda balti sakslusele heanaaberliku koostöö ja täieliku vastastikuse võrdsuse alusel ja oma sõbraliku suhtumisega protestantlikesse kiriklikesse ringidesse. Nii võib Tõnissonis näha mõlema ärkamisaegse võitlussuuna sünteesi: ta rahvuspoliitiline programm pärines esijoones Jakobsonilt, ta mentaliteet ja mõnevõrra ka taktika Hurdalt. Julge õhutajana ja väsimatu organiseerijana tõusis Tõnisson „kõigi eestlaste agitaatoriks“ (V. Reiman), ent ta hoogus kihundus oli temperereeritud ja distsiplineeritud rangelt kõlbelise hoiakuga ja mõõduka legaalsuse piires püsiva, ettevaatliku ja kaine taktikalise joonega. Antud oludes olid selline hoiak ja taktika igatahes ainsad võimalused edukaks ja püsivaks teotsemiseks Vene riigivõimu Scylla ja balti saksluse Charybdis'e hädaohtlike karide vahel.

J. Tõnisson algas oma ajakirjanduslikku tegevust K. A. Hermannini „Postimehe“ juures ajajärgul, mil avalik moraal oli Eestis langenud erakordselt madalale tasemele. See asjaolu põhjustas

35) Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 176 jj.; Fr. Tuglase mälestused käesolevas koguteoses, lk. 370; Ed. Laaman, Juhan Luiga, Tartu, 1938, lk. 51 jj.; H. Krusus, Linn ja küla Eestis, lk. 55—63.

nooremas, idealistlikult häälestatud generatsioonis terava reaktiooni range kõlbluse kasuks. Oma esimestes juhtkirjades püüdis Tõnisson selgitada neid põhjusi, mille tõttu ärkamisaegsed vaimustused armetult olid liivasse joosnud. Need kirjutused noore algava publitsisti sulest on otse üllatavad oma vanamehelikult didaktilise, rigoroosse elukäsitusega ja mõistavad ärkamisaja tegelaste üle valju kohut, kusjuures ei tehta kindlamat vahet ärkamise enda ja ta mandunud järele vahel. „Oh, kuidas kõik teisiti on tulnud, kui meie ootasime! Meie uhketest ehitustest on ainult hurtsik saanud... Loodetud õnne asemel on õnnetus meil võõrsiks käinud, ja vähese rõõmu järele on palju kibedaid valupisaraid voolanud.“³⁶⁾

Ärkamisaja tegelased olevat liikumise nurjumises ise rängalt süüdi, sest nad olevat osutanud suurt hoolimatust mineviku traditsioonide vastu ja püüdnud end neist kärsitult lahti raputada. Oma mõtlematus uuendustuhinas rutanud nad kerge-meelselt eitama ajalooliselt kujunenud kõlblisi elualuseid ja rahva minevikust pärinevat elutarkust. Isikliku ja sotsiaalse moraali laostumise hävitavaist tagajärgedest võivat eesti rahvas vabaneda vaid siis, kui jälle hakataks tugevdama rahva heakäekäigu aluseid — kõlblust ja usku. „Vagadus ja kõlblus olgu meie vabade tegude juhtijad! Nemad korraldagu üksikute tegevust ühisele otstarbele, sellele samale sihile!“ Kui rahvas oma jõude rakendab mässulise tormakusega, siis saavat ta vaevalt edasi: „tema lõhub ühel ainsal päeval, mis ta aastate jooksul ehitanud. Tema jääb võõraks oma majas... Veerejal kivil ei kasva sammalt.“ Seepärast „meie püüd peaks rahvaõnne otsimises parandav (reformatorisch) olema, mitte aga mässuline (revolutionär). Muidu lõpeb sõda vana ja uue vahel täielise laastamisega“.³⁷⁾

Neis Tõnissoni esimestes kirjutustes avalduvad ilmekalt ta maailmavaate ja elukäsituse peajooned — range ja järjekindel moralism, mis toetub kindlale usundilisele alusele, teatav sotsiaalne konservatism, mis rõhutab vajadust austada rahvaelu traditsioonilisi aluseid, ja samal ajal püüe taotleda rahva elujärje parandamist asjalikult kaalutud reformide kaudu. Need seisukohad äratasid tol ajal eesti ajakirjanduses tähelepanu oma

36) Postimees 1893, nr. 4.

37) Postimees 1893, nr. 23—28.

liigse mõõdukusega. Omistades Tõnissoni kirjutused ekslikult „Postimehe“ peatoimetajale Hermannile endale tähendas näit. „Virmaline“ pilkavalt, et need näitavat, kuivõrd vanameelseid mõtteid ja püüdeid „üks Saksamaal doktori nime saanud Eesti päevalehe toimendaja“ veel XIX sajandi lõpul võivat oma põues kanda.³⁸⁾ Ja tõepoolest esineb neis rohkem Hurda kompromisselharrastavat mõõdukust kui Jakobsoni tormakat hoogsust, mille vastu nähtavasti ongi esijoones sihitud ärkamisaja karm arvustamine.

Kui A. Grenzstein „Olevikus“ Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise puhul leidis vajaliku olevat riigivalitsust tänada selle eest, et see tüliõuna eesti rahva käest ära võttis, reageeris Tõnisson „Postimehes“ hoogsa kirjutusega, kus jällegi käsitellakse arvustavalt ärkamisaegset sugupõlve. Seltsi lõppemine ei olewat tulnud väljastpoolt, vaid seestpoolt, mispärast selline lõpp peaks kogu eesti rahvale südamesse minema: „see matus siin peaks iga eestlase hingest läbikäima kui kaheteraga mõõk, tema peaks läbilõikama meie südamest kui terav nuga“. See kultuuriüritus olewat sündinud võimsast armastusest ja ustavast sõprusest, ent selle „Eesti parema elu lootusrikka võsukese“ olewat ära söönud viha ja vaen, mustem meelemadalus, täitmatu auahnus ja näriv kadedus, nii et endise toreda tamme asemel olewat järele jäänud ainult üks auk — „sügav, must, koletu!“ Et Eesti Kirjameeste Seltsi asutajad ja tublimad töömehed tõrjutud eesti rahva ärandjaina kõrvale ja tembeldatud saksastajaiks, see olnud suur eksitus Seltsi edaspidise saatuse suhtes. Seltsi ajaloo vaatlemisest saadav õpetus olewat, et avalikes asjus „üksiku ajutine häa peab üleüldisuse alalise kasu alla ära kaduma“.³⁹⁾

Ärkamisajale järgnenud väsimust ja pettumust seletab Tõnisson ühtlasi närvide ülepingutusega. „Rahvusline õhutus ajas... rahva hinge palavikulisele tegevusele, meie elasime mõne aastaga nii palju, kui teised rahvad aastakümnetel läbitunda, läbielada jaksanud on... Praegused kuritööd ja kuulmata meelemustus... on selle vale ärituse vili ja tähendatud väsimuse mälestus.“ Nüüd olewat aga see väsimus õnneks möödumas ja rahvas ärkavat uuele elule. Seda tulevat tervitada ja soodustada: Sarnanevat ju rahva hing merega, mis ikka „liikumata peab, et

38) Virmaline 1893, nr. 7.

39) Olevik 1893, nr. 18; Postimees 1893, nr. 99—101.

terve veekogu mitte haisema ei läheks, nagu seisev loigukene“. Vaieldes hiljem (a. 1898) A. Grenzsteiniga „aate- ja asjapoliitika“ üle ründas Tõnisson samuti seisukohta, nagu oleks rahvuslik elu eesti rahvast rohkem väsitanud kui kosutanud. Rahvuslik liikumine olevat ka väikerahvail täiesti terve ja loomulik nähtus; ainult liigset ärritust ja ülepingutust tulevat taunida. Eestlasigi ei olevat väsitanud rahvuslik elu iseenesest, vaid üksikute tegelaste isikliku auahnuse mõjul õhutatud „erutus, vaev, viha“. 40) Nii rõhutas noor Tõnisson selleski küsimuses teatava mõõduka ja kaine kesktee vajalikkust.

Eitades ärkamisaja liigselt tormilist tunglemist võttis Tõnisson vastandina venestajaile eesti rahva rahvusteadvuse, rahvustunde ja rahvusliku iseolemise algusest peale oma rahvuspoliitilise tegevuse aluseks ja lähtekohaks. Venestuse pooldajad, nagu A. Grenzstein, väitsid korduvalt, et väikerahvad lihtsalt ei suuda võimsate ja kõrgema kultuuriga suurrahvaste kõrval säilitada oma rahvust ega arendada omapärast, iseseisvat rahvuskultuuri. A. 1893 esines Grenzstein „Olevikus“ esmakordselt neis küsimustes täieliku selgusega. Rahvuslikust elust tulevat eristada rahva elu: viimast elavat terve rahvas, esimest ainult need vähesed, kes osa võtavad tema liikumistest. Ainult suurrahvad saavat tõsta oma rahvuslikku elu võimsale järjele, kuna väikerahvail ta avalduvat väga kitsais piires. Eesti rahvuslik elu olevat tõbine ega osutavat mingeid paranemislootusi. Olevat õigem ta otsekui haige hammas organismist hoopis eemaldada: aasta otsa ei sõidetavat reega ega rattaga, vaid igal sõiduriistal olevat oma aeg. Seepärast püstitas Grenzstein nõude: „ärgem vahtigem nuttes tagasi, vaadakem teraselt edasi, kus uuel ajal uued teed käivad“. 41) Veel selgemini esitas Grenzstein need seisukohad pikas kirjutustesarjas „Eesti politik“. Tuues näiteid minevikust ja olevikust väitis ta, et rahvuslikud riigid püüavad loomulikult väikerahvaid pearahvasse sulatada, nii et väikerahvail ei olevat oma püüdeile kuskilt tuge loota. Vene riigis olevat viimne otsus tsaari käes: „kui Tema meile armuline on, siis on meil armu; kui meie ennast Tema armu vääriliseks üles ei näita, siis — saame hirmu“. Tsaar olevat aga Baltimaadel teostatavate reformide eesmärgiks seadnud „meie

40) Postimees 1893, nr. 169; 1898, nr. 115.

41) Olevik 1893, nr. 21 ja 22.

kodumaa ja rahva ligendamise suurele isamaale ja ta päärahvale“. Sellele kindlale eesmärgile ja võimsale jõule ei olewat omavahele lõhestatud eestlusel midagi vastu seada. Seepärast lasku eestlased võimalike rahvuslike õnnetuste vältimiseks end juhtida põhimõttest: tundkem oma nõrkust, tundkem teiste tublidust. „Mitte kuhu mõte, vaid kuhu käsi ulatab... meie peame oma käevarre pikkust mõõtma ja käe ainult selle järele välja sirutama, mille juurde ta tõeste ulatab.“⁴²⁾

Selline oli venestust õigustav seisukoht, mille vastu Tõnissonil tuli aastate kaupa pidada väsimatut võitlust erakordselt raskeis tingimustes, sõltudes tsensuurist ja Vene võimumeestest, olles oma vastaste sagedaste kahtlustuste ja salakaebuste objektiks. Talle oli täiesti vastuvõtmatu Grenzsteini-taoliste „poliitikut“ külmalt ja kainelt kaalutlev oportunist, mis õigustas oma rahvusliku iseolemise teadlikku hülgamist. Tõnissonile ja ta ümber koondunud haritlasterühmitisele ei olnud rahvus niivõrd mõistuse kui südame asjaks: oma rahvusest loobumine tundus sellele generatsioonile olevat kõlbeliselt lubamatu toiming, otsene roim oma isiksuse ja oma rahva vastu. Tõnisson sidus arenenud rahvusteadvust kõige tihedamini rahvaliidmeile omase kõlbelise iseteadvusega. Ühiskondlik, rahvuslik ja isiklik kõlblus toetavat ja tingivat üksteist. Kui mingis ühiskonnas kõlbelised pidurid rebenevad, siis ähvardavat seda täielik laostumine: „aluseta suuremad ehitused langevad ussale aetult suure tormuga mürisedes kokku“. Õigus korraldavat ühiskonnaliikmete väliseid suhteid, usund juhtivat inimkonna püüdeid taeva poole, kuna kõlblus tahtvat olla inimsoole maises elus täiuslikkuse taotlemisel juhiks ja saatjaks. Kõlblus olevat „inimese iseteadline püüd ülema eesmärgi ehk eessihhi poole, mille järele tema tundmused, mõtted ja teod peavad painduma“. Kõlbluse alal ei ole mõõduandvad mitte välised põhjused, vaid sisemine sund, mitte kausaliit, vaid motiviteet: „inimene... täidab seda, mida tema iseteadmine õigeks ja hääks kiidab“. Tõnisson propageerib kategoorilist imperatiivi („kuulmata käskijat“) I. Kant'i mõttes. Ta rõhutab, et kõlbelistel normidel puuduvat säärane väline sanktsioon kui õiguslikel, ent veel valjem olevat kõlbluse sõna, veel kindlamad ta nõuded. „Kõlblist suurust ei saa olluslike

42) Olevik 1893, nr. 29—37.

võimuga maha suruda, kõlblist kõrgust ei saada jämeduse ega tooruse jõuul porisse tallata, kõlblist vabadust ei saa nurjatuse vägivallaga ära riisuda.“⁴³⁾

Kõlbelise elu peanõudeks olevat haritud ja iseteadva tahtega kõlbeline iseloom, kes taotleb sihikindlalt kõrgeid eetilisi ideaale. Ainuüksi selline iseloom olevat kõlbeliselt midagi väärt, kuna iseloomuta olend olevat ainult „võimuta varjuks, nõrgaks pillirooks, mida iga tuulehoog võib kõigutada“. Et kõlbluse nõudeile alluvad ühevõrra nii üksikisikud kui ka rahvad, siis peab ka iga rahvas jõudma oma kõlbelise iseloomuni, oma rahvusliku eneseteadvuseni. Iga iseteadev rahvus olevat omaette kõlbeline olend ja omavat eri kohta ning ülesannet eetiliste väärtuste maailmas. Rahvaste tõelise iseloomu aluse ning toe moodustavat möödunud põlvnedelt päritud vaated ja käsitused („kõlblised olekud“), millest rahvail tulevat visalt kinni hoida. Igal rahval on oma „ülesanded, paleused, püüdmised, mille kasuks ta elab, mis tema elule õigeks äratajaks ja kihutajaks on“. Alles siis hakkavat rahvas rakendama oma jõude ülevate eesmärkide saavutamiseks, kui ta on teadlikuks saanud iseenda eluülesannetest ja olemusest; seda nimetatavatki rahvuslikuks iseteadvuseks („rahva enesetundmuseks“). See moodustavat iga vaimse loomingu elava allika ja õhutavat ühtlasi rahvast hoolitsema oma elutarvete eest ja võitlema oma hädade vastu. See kehtivat nii suur- kui ka väikerahvaste kohta. Kõlbelises maailmas ei ole otsustavaiks tegureiks mitte kvantiteet, jõud, suurus ja arv, vaid kvaliteet, sisemine tublidus ja väärtuslikkus. Ka kristliku maailmavaate aluseks olevat kaks põhimõtet: 1) Jumal on armastus, 2) kõik on kutsutud, mitte ainult suured ja vägevad, vaid ka väetid ja jõuetud, mitte üksi rikkad ja targad, vaid ka vaesed ja rumalad. Seepärast ei tohiks ka kristlik moraal lubada vahetegemist kutsutud ja äratõugatud rahvaste vahel.⁴⁴⁾

Kui „Düna Zeitung“ „Postimehega“ polemiseerides rõhutas saksa keele kui suure kultuurkeelega üldisemat tähtsust, mille kõrval eesti keel lausa varju jäävat, vastas Tõnisson iseteadvalt: „Meile on hilja harimisele võetud eesti keel ometi saja ning tuhande võrra tähtsam kui suurte mõtlejate ja luule-kangelaste väljajuhitud Saksa kirjakeel... suurel kui väiksel keelel on väär-

43) Postimees 1893, nr. 117—118; 1897, nr. 263—267; 1899, nr. 251.

44) Postimees 1897, nr. 70 ja 266—267; 1899, nr. 253.

tust tema kõnelejate pärast... meile, eestlastele on meie väike Eesti keel palju suurema väärtusega kui Suur Saksa keel.“ Kuigi eesti rahvas on väike, on ta ometi rahvas: „meid on terve miljon; ja see miljon ei maga, ei uinu mitte, kui ka suuremaid liikumisi ja voolusid näha ei ole“. Rahva vaim ja hing töötavat aga lakka matult. Selle töö tagajärjeks olevat „rahva iseteadvus, täis hingelist, kõlblist, hariduslist võimu“. Kellel aga rahvas selja taga seisvat, kes rahvaga koos elavat, rahva vaimuvarast ja hingeelust osa võtvat, see alles tundvat, kui suur kõlbeline ja hariduslik tähtsus on rahvuslikul iseolemisel. ⁴⁵⁾

Rahvusliku iseolemise eetilise ja usundilise põhjenduse kõrval esineb Tõnissonil hiljem ka teatav bioloogiline põhjendus. Rahva elu olevat igavene ja kehtvat lakkamatult; tal võivat olla oma tõusu- ja langus-ajastud; rahvad võivat muutuda oma väliselt olundilt ja sisimalt olemuselt, kuid „sootu kaduda, jäljetult kustuda ei saa aga kõige vähemgi rahvaste kild... midagi ei kao olluste ilmas“. ⁴⁶⁾ Ent „säärased mõttekäigud on Tõnissonil ikkagi haruldased; pearõhk on tal ilmselt asetatud rahvusidee põhjendamisele eetiliste ja usundiliste normidega. Ühes kirjas Villem Reimanile mainib ta neile mõlemale ühise elutöö eesmärgina rahvuslikku edu kõlbluse ja vabaduse alusel. Rõhutades seejuures sageli ka usundilisi momente, ei olnud Tõnisson siiski kiriklane selle sõna kitsas mõttes. Oma vabama usundikäsituse tõttu sattus ta puhuti Reimaniga teravasse vastuoludesse. „Religiositeet on minu terve olemisega ühendatud,“ kirjutab ta Reimanile ühe sellise konflikti puhul. „Kuid võimata on minul kristliku kiriku õpetuse tunnistajaks olla, ehk tema nõudmistele alla heita. Sääb on midagi, mis usulise olemisega minu mõttes kuidagi kokku ei käi. Sääb on katholicismust sõnakuulmise õpetust, mis ilmast hädaoru teeb. Sarnast käsulist olemist, mida kõlbliselt vabast iseloomust leida ei ole... Et see seisukoht kiriku-õpetusest lahku veab, on selge.“ Ühes teises kirjas nimetab Tõnisson Liivimaa kirikuvalitsust täielikuks ironiaks Kristuse õpetuse ja Lutheri mõtete vastu: vabaduse asemel olevat siin orjus, armastuse asemel viha, rahu asemel võimumeeste jalgedega sõtkumine võimualuste turjal. Vaidlustes Reimaniga nõuab Tõnisson endale täielikku maailmavaatelist vabadust:

45) Postimees 1899, nr. 21.

46) Postimees 1904, nr. 161—162.

„politika-erakonna tegelane olla, ilma et Sa tohid oma ilmavaate järele käia, on minule kõlbliselt võimata“. Teisal ütleb ta: „Ühekülgusus ühele või teisele poole on minu vabale iseloomule ikka vastumeelt olnud.“ Eriti olevat rumaluse ja jõleduse ühekülgusus ning kangekaelsus teda ägedaks ajanud. „Nii ei taha mina ka ajakirjanikuna haiglise ühekülguse ohvriks langetada.“⁴⁷⁾

Järelikut ei muutunud Tõnisson range kõlblus-idee propageerimisel eluvõõraks ja dogmaatiliseks doktrinääriks, vaid säilitas üsna avara pilgu ja oskas seondada oma eetiliselt häälestatud rahvuslust eesti rahva tõeliste elunõuetega ja elamistareetega. Rahvuse momendi esiletõstmisel suutis ta jääda teatavasse asjalikesse piiresse ega omistanud tavaliselt sellele mingi kõrgeima absoluutse eluideaali väärtust. „Rahvus ei ole küll mitte paleuseks (väidab ta), vaid abinõuks paleuse taganõudmiseks, kuid ta on kõlbluse ilmas tarvilikuks abinõuks, sest rahvuse iseteadmista... inimeste kogu on kõlblusele niisama tühine, kui iseloomuta olemus.“ Ühes vaidluses Grenzsteiniga a. 1898 tähendab Tõnisson: „Et rahvuslik liikumine haritud rahvastel iseteadlise elu algamiseks ajaloos tarvilik on olnud, ilma et rahvusel iseenesest mõne aate ehk paleuse tähtsust oleks, peaksivad ometi ka „asjaliku politika“ tundjad teadma.“ Kümme aastat hiljem väljendab ta samasuguseid seisukohti: „rahvusetunne ei ole sugugi eesmärk ja siht, vaid paljas vahejaam inimsuse edendamise teel“. Rahvuslikult aluselt kasvavad aja jooksul inimeste taotluste lõpp-eesmärgina kõigist piiratud olukorrist kõrgemal seisev puhas inimsus ja ülim täiuslikkus kui igavesed eluprintsiibid.⁴⁸⁾ Erandina on Tõnissoni kirjutustes esinenud siiski ka teissuguseid seisukohti, mis omistavad rahvusele mingi ideaalse eesmärgi tähendust. Näit. on ta rahvuslikku iseteadvust iseloomustanud kui iga rahva majandusliku ja vaimse edenemise ülimalt astet.⁴⁹⁾ Igatahes ei ole Tõnisson oma pingsa rahvuspoliitilise tegevuse kestel mahti leidnud pühendada vajalikul määral tähelepanu rahvusküsimuse teoreetiliste aluste ja rahvuse ole-

47) J. Tõnisson V. Reimanile 16. XII 1898, 11. III 1905, 15. IX 1905. EK1A.

48) Postimees 1897, nr. 267; 1898, nr. 115; 1908, nr. 86 (294); 1910, nr. 21; Elu 1908, nr. 56.

49) Postimees 1901, nr. 261.

muse süstemaatilisele, filosoofilisele selgitamisele, mis asjaolust näivadki olevat tingitud mõned ebamäärased ja vastuolulised seisukohad ta vastavais arutlustes.⁵⁰⁾

Rahvaste kõlbelise jõu rõhutamise nende iseolemise alusena ja nende eluõiguse eeldusena võimaldas Tõnissonil arendada oma rahvuspoliitilises tegevuses uut ja toleaegeis oludes küllaltki otstarbekohast taktikalist joont. Tõnissoni poolt esindatud põhimõtted olid teostatavad legaalse vahenditega laia avalikkuse ees ja pakkusid ranga venestussurve all kannatavale eestlusele suurt moraalset tuge. Tõnissoni poliitika aluseks polnud enam naiivne usaldus Vene võimude heatahtlikku toetusse, vaid veendumus, et kõlbeliselt terve ja rahvuslikult iseteadev eesti rahvas suudab omal jõul vastu panna kõigile venestuse ja saksastuse poolt ähvardavaile ohtudele. Tõnisson uskus, et tema poolt esindatud rahvuspoliitiline programm lööb end läbi oma sisemise õigustusega ja kõlbelise siirusega, et seaduslikkuse ja riigitruuduse alusel seisev eestlus leiab lõpuks tunnustust ka nende välisjõudude poolt, kes seni olid ohustanud eestlaste rahvuslikku olemasolu.

Erinevalt Grenzsteinist ja teistest ajakirjanduslikest intriigimeistrest hoidus Tõnisson salajasest tagatrepi-diplomaatiast ja jäi oma tõe ning õiguse taotlemisel avaliku ja siira võitluse pinnale. Vaidluses Grenzsteiniga väitis ta väärilt: „Meil pole mitte viisiks kellegi vastu salalikult sammusid teha... Mis meie teeme, sünnib ikka ja alati ainult avalikult ja õiguse teel.“ A. 1903 rõhutas ta sedasama seisukohta: „Meie jääme oma püüete ja tegevusega ikka õiguse piiridesse riigikodaniku ustavuse varju alla. Kavaluse ja keerukäimise varal võivad riikide diplomadid oma maadele ja rahvastele ajutist kasu saata. Eesti väikerahvale ei ole aga diplomatilisest osavusest ühtigi loota: meie rahva elulootus põhjeneb sisemise tubliduse ja kõlblise jõuu pääl — seda aga ei saa mitte muidu kätte, kui õiglase töö läbi iseenese ja oma ülesannete kallal.“ Seejuures oli Tõnissoni esinemine eriti just ta avaliku tegevuse esipoolel kantud erakordsest kõlbelisest tõsidusest ja veendumustekindlusest, mida aitas omalt poolt tugevdada aastaid kestnud hingeline sisekriis. „Pos-

50) Seda on näit. Joh. Aavik Tõnissonile korduvalt ette heitnud, ent temagi pole ses suhtes saavutanud erilisi tagajärgi. Vrd. ka H. K r u u s, Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina, lk. 93.

timehe“ peatoimetajaks olemise esimese aastapäeva puhul võis Tõnisson õigusega rõhutada: „Kõik selle aja olen kangesti tõsise näoga lugejate vastu kõnelenud, olen noorepõlve naeru sootumaks ära unustanud.“⁵¹⁾

Selline kõlbeline väarikus ja siiras ausameelsus aitasid kindlustada Tõnissonile võidu Grenzsteini üle, kes oli ajakirjanikuna sõna- ja suleosavam ja omas sel alal suuremat vilumust. Grenzsteini kesist vaimukust taotlev ilutulestik pörkas kokku Tõnissoni tulihingelise äratusprogrammiga, mis hoolimata sageli ebamäärasest ja kohmakavõitu sõnastusest võlus meeli oma kõlbeline tõsidusega ja siirusega. Tõnissoni võitlusväljale ilmumine mõjus umbseis ajaoludes lunastava teona, õhutas töövaimustust ja usku oma rahvuslikesse jõududesse.⁵²⁾ Seejuures võis Grenzstein venestust üsna vabalt propageerida, kuna Tõnissonil tuli võidelda alatiste tsensuuriraskustega, mille tõttu oli võimatu kõike vabalt südameilt ära ütelda. Tõnissoni kirjades Reimanile kohtame sageli kaebusi nende raskuste üle. „Tsensor ei lase enam teiste lehtede järelegi kirjutada.“ „Tsensor ei lase hr. Grenzsteini vastu mitte ühte sõna enam läbi.“ Tsensuuri tõttu ei saavat juhtkirjades enam üldse poliitikast rääkida, jne.⁵³⁾

Ägedad vaidlused Grenzsteini ja Tõnissoni vahel algasid juba a. 1893, mil Tõnisson esmakordselt töötas „Postimehe“ juures. Saamatu ja naiivse K. A. Hermann'i asemele ilmus nüüd Tõnissoni isikus Grenzsteinile kohe vääriline vastane, kes algas julget rünnakut just siis esmakordselt Grenzsteini poolt avalikult propageeritavale alistumispoliitikale. Oleme juba maininud mõningaid Tõnissoni esimesi sõnavõtte, näit. Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise puhul. Sellised esinemised pahandasid Grenzsteini, kes vastas insinueerivate ähvardustega. „Postimees“ tarvitavat „Oleviku“ juhtkirju selleks, et „Eesti ajalehtede sekka sütitavat tõrvalonti visata.“ „Kui „Postimees“ meid rahule ei jäta . . . , siis klopime meie ta koti läbi, mis kobiseb ja toome vahest ühest suurest põhjamaa jõest vett, et kergemeelsetele tulesütitustele jäädav ots teha.“ Tõnisson ei lasknud

51) Postimees 1897, nr. 269; 1898, nr. 48; 1903, nr. 92.

52) Vrd. H. Rikand'i, A. Suurkase ja J. Sõster'i mälestusi käesolevas teoses, lk. 308 jj., 334—338.

53) J. Tõnisson V. Reimanile 27. III 1897, 7. IX 1899, 24. I 1901.

siiski end heidutada ja tähendas pilkavalt: „Kas „Olevik“ siis oma juhtkirjad arvustusvõimetutele lastele kirjutab, kes tema sõna otsekohe vääradata tõeks peavad?“ Samuti astus ta Grenzsteini insinuatsiooni vastu julgesti välja: „Olevik“ ei või kõigist oma soovidest hoolimata mitte vett saada — sest meie ei tea enes- tel mitte süüdi olevat... ja meil on seadus tagaselja, kes vale- ülesandmisi... tublisti karistab... See on hirmus, kui sa ikka kartma pead, et keegi sinule rauad jalgade ette seab, et ta Juu- dase viisi valega sinu pää päale hädaohtu kogub... Vaadake, armsad Eesti vennad, see on üks hirmus asi!“⁵⁴⁾

Alates sellest esimesest kokkupõrkest arenes mõlema eri- suuna esindajate vahel pinev võitlus, mis lõppes Grenzsteini lah- kumisega avalikust elust a. 1901. Rahva sümpaatiad kaldusid üha rohkem Tõnissoni suuna poole, nii et ta vastane eelistas vabatahtlikult maapakku siirduda. Esitagem sellest võitlusest veel mõned iseloomulikud näited. 1893. a. soovitas Tõnisson pi- dada järgneval aastal üldise laulupeo pärisorjuse kaotamise 75. aastapäeva puhul ja tähistada seda sündmust mõnede kultuuri- liste üritustega, näit. rahalise toetuse andmisega kehvemaile üli- õpilastele. Seevastu leidis Grenzstein, et eestlastel oleks kohasem „oma kodust tõbe vaikselt põetada“, sest rahvas olevat väsinud ja vajavat puhkust. Tõnisson rõhutas seevastu, et väsimus, mis olnud eesti rahva keskel levinud aastail 1883—90, olevat juba möödumas ja seetõttu teatavad värskemad tuulepuhangud lausa tarvilikud ning kasulikud. Hiiglapikas juhtkirjas võttis Tõni- sson oma vastuväited Grenzsteinile kokku 56 punktis. Eesti rah- vale olevat vaja kõlbelist tuult surmava uinumise vastu, mitte aga erutavat rahvuslikku massiliikumist ärkamisaegses mõttes. „Postimees“ ei taotlewat mingit „oma suuruse üle kisamist ja käratsemist“, mingit šovinismi. „Eesti rahval praeguse aja poli- tikat õieti ei olegi... Need mehed, kes „Eesti politikast“ kõne- levad, mõtlevad diplomaatiat politika all. See on rahvaelule kihvtiks, sest rahvas ei tohi mitte diplomaatia kavalust oma elu- ülespidajaks võtta.“ Eesti rahva usk, kõlbeline võim, haridus ja teadus olevat enam väärt kui see „politikatarkus“.⁵⁵⁾

54) Olevik 1893, nr. 19; Postimees 1893, nr. 104.

55) Olevik 1893, nr. 25; Postimees 1893, nr. 167—172, 188, 191, 197, 199, 200—202 ja 205—210.

Vaidlused „Olevikuga“ jätkusid uue hooga, seejärel kui Tõnisson oli a. 1896 saanud „Postimehe“ peatoimetajaks. A. 1897 oli Grenzstein avaldanud brošüüri „Rahva poeg“, mis oli täis pisteid ja torkeid ta vastaste suunas. Tõnisson võttis selle kohta sõna, juhtis tähelepanu Grenzsteini segastele ja sisemiselt vastuolulistele seisukohtadele ja selgitas omalt poolt, mida tuleb õigelt rahvapoelt nõuda, nimelt kutseliste teadmiste kõrval avarat maailmavaadet ja kindlat rahvameelset iseloomu. Kui „Olevik“ pilkas Eesti Üliõpilaste Seltsi õnnesoovimise pärast saksa korporatsioonile „Livonia“, leides, et eesti üliõpilased püüdvat oma alandlikkusega „perilist tuult oma elulaevakesele nõuutada“, võttis Tõnisson üliõpilaste teguviisi resoluutselt oma kaitse alla. „Aupaklikult teretada katsume iga auusat meest, kuid küürutamine, mida meile süüks katsutakse anda, ei käi meie loomuga kokku... vastaseid vihata, nende vastu vaenu külvata vaenu pärast — see pole mitte meie meeles.“⁵⁶⁾ Sama aastat lõpetades võis Tõnisson õigusega väita, et eesti rahvas end enam „uisapäisa ühe ega teise isiku mõju alla ei anna, vaid otsust teeb asja järele, mille eest isikud seisavad... kelle püüded rahva tarvitustega kokku ei käi, see võib kõva häälega kõnelda — tema jääb ilma kuuljateta.“⁵⁷⁾

Eriti ägedaid lahinguid tuli Tõnissonil Grenzsteiniga lüüa 1898. a. „Olevikus“ nimetati suuremat osa kooliõpetajaid rahva vaimu rõhujaks ja rahva silma liivariputajaks, sest nad arendavat „mõne isanda“ eeskirjade järgi ägedat kihundust Vene võimude poolt agarasti soovitatud ministeeriumikoolide vastu. Tõepoolest ei pooldanud Tõnisson neid koole kui venestuse organeid ja taunis eriti nende loomist vallakoolide ühendamise teel, mille tõttu hulk lapsi koolimaja kauguse tagajärjel jäid hoopis ilma kooliharidusest. „Postimees“ võttis loomulikult õpetajad oma kaitse alla, nimetades Grenzsteini rünnakuid nende vastu kerge-meelseks laimuks. Grenzstein vastas „Postimehes“ õiendusega, et ta olevat mõtelnud ainult üksikuid õpetajaid: „meie kooliõpetajatel seisab „Olevik“ ja tema toimetaja ju pikemast ajast ligemal kui noored ülikoolist tulnud isandad“, mispeale Tõnisson talle soovitas oma sõnu paremini valida, „kui tema teinekord „ha-

56) Postimees 1897, nr. 221; J. K õ p p, Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu I, Tartu, 1925, lk. 192 jj.

57) Postimees 1897, nr. 290.

ritud“ mehe viisil veel võõrasse tuppa tahab tulla“. 58) Seejärel kutsus Grenzstein neid, kes tema seisukohti ei poolda, temaga suuliselt tunnistajate juuresolekul vaidlema, kusjuures tunnistajad avaldaksid hiljem oma otsuse ajalehtedes. Tõnisson vastas pilkavalt, avaldades kahtlust selle kohta, kas kodumaa pind on Grenzsteini mõtete pärast lainetamas. Grenzstein olevat oma „Lõpueksamis“ „koguni pisukestest kirbukestest suured karud teinud“. Kinnine suuline vaidlus olevat mõttetu, sest rahvas ei taha ainult otsust kuulda, vaid ka seisukohti ja motiive: „mitte pimedaid erakondlasi ei taha, ei tohi meie oma rahva keskel kasvatada, vaid arusaajaid, mõtlejaid, iseseisvaid mehi“. 59)

Veel ägedamaks läks tüli siis, kui Grenzstein arvamist avaldas, et saksa maaomavalitsus olevat talupidajailt umbes kümne miljoni rubla eest ülekohtuselt avalikke kohustusi nõudnud, mida väikepõllumehed kavatsesid kohtu teel tagasi nõuda. „Olevik“ näis ise sellist üritust pooldavat. Seevastu hoiatas Tõnisson talumehi asjata protsessimise eest, millest ei olewat loota mingeid tulemusi, sest mõisnikud olevat täiesti seaduste alusel toiminud: „meie maakorra puudusi ei saa mitte tasu nõudmisel põhjata kohtukäimise varal parandada“. Kui Tõnisson Grenzsteini õiendust „Postimehes“ ei avaldanud, ilmutas Grenzstein ta vastu venestuspropagandat arendavas „Rižski Vestnikus“ pika kahtlustuskirja: et tema, Grenzstein, olevat julgenud Vene valitsuse reforme tunnistada tõsiseks heateoks eesti rahvale, siis püüdvat teatavad ringkonnad ta sõnavabadust igapidi kitsendada. Tõnisson püüdis seda hädaohtlikku rünnakut pareerida omapoolse seletusega. Kui Grenzstein süüdistavat, et „Postimees“ tema mõtteid pea peale pööravat, siis tuleks enne järele proovida, kas neil mõtteil üldse ongi pead, mille peale neid võidaks pöörata. „Otsekohele oma paremat jõudu mööda Eesti ajakirjanduse põllul vagusal viisil tööd teha oleks vanal mehel sündsam, kui teisi töötajaid oma sündmata kisa ja käraga nii sagedasti eksitada ja erutada.“ Tõnisson avaldab lootust, et Grenzsteini seekordnegi poliitiline kahtlustus tühja läheb, sest „Postimees“ ja tema toimetaja täitvat ustavalt riigialama kohuseid. 60)

58) Postimees 1898, nr. 20.

59) Postimees 1898, nr. 31.

60) Olevik 1898, nr. 6; Postimees 1898, nr. 37, 47 ja 48.

Samal aastal väideti „Olevikus“, et rahvuslik liikumine, nn. aatepoliitika toovad kasu ainult rahvajuhtidele, ja soovitati end seada „olevate asjade järele“ ning ajada ainult „asjapoliitikat“. Selle nõude vastu astus Tõnisson „Postimehes“ teravasti välja. Ta peab poliitikat eeskätt riigielu juhtimiseks ja leiab, et Grenzsteini poolt antud poliitikamõiste olevat liiga lai: selle alla võivad vabalt käia iga mõisa valitsemine, heinatalgute juhtimine jne. Grenzstein sünnitavad soovitava selguse asemel ainult mõistesevadust, kõlavaid kõnekäände ja mõtteta pistesõnu. Omalt poolt näitab Tõnisson, et kõigil suuril poliitikuil, nagu Bismarckil jt., käivad asjalikud kaalutlused käsikäes kõrgemate ideeliste motiividega. Seda pidavat eriti väikerahvad oma teotsemises silmas pidama. ⁶¹⁾

Sellises stiilis keetsid vaidlused „Oleviku“ ja „Postimehe“ vahel järgnevailgi aastail, niivõrra kui tsensuur neid võimaldas. See lakkamatu sulesõda visa ja tarmuka vastasega hakkas pika-peale Grenzsteinile närvidele käima. Augustis 1899 kirjutab ta A. Saalile: „Eesti ilm küsib lahtisel suul, mis tal [Tõnissonil] õieti on, et ta nii piirita mind sõimama on hakanud. Avalik võitlus on käes. Kui kaua ma raatsin vastu pidada on teadmata.“ Novembris 1899 Saalile kirjutatud kirjas kaebab ta, et Tõnisson püüdvat „Olevikku“ kaotada: „Kuidas Tõnisson ülesannet toimendab, seda ei jõua ära rääkida. Ta enese sõbrad peavad [teda] $\frac{3}{4}$ hulluks, kuid aur on kord tossamas ja mees möllab, et hoitku.“ ⁶²⁾ Neil ajal oli lehtede vahel selgitamisel eriti oluline küsimus, nimelt väikerahvaste elamisvõimend ja seoses sellega eesti rahva tulevane saatus. Grenzstein asus selles suhtes väga pessimistlikule seisukohale. Väikeste rahvaste ja rahvakeste kohta olevat ajalugu juba oma otsuse teinud; see otsus olevat niisama vali kui muutmatu ja osalt ühesugune kõigi kohta. „Mitte välimised võimud ei mata nende hinge kinni, vaid nende eneste sisemine nõrkus, jõuu puudus, mis ilma võistlusele ei suuda vastu panna. Aja nõudmised kasvavad suurte rahvastega, ja nendega ei suuda väikesed sammu pidada... Mis jõuab väike rahvake teaduses ja kunstis ilmale pakkuda, ehk mis suudab ta kirjanduses korda saata?... Suurte rahvaste külge liitumine on nende kultuuraelu ainus tingimine.“ Sellele vastas „Postimees“

61) Postimees 1898, nr. 112 ja 114—116.

62) Fr. Tuglas, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 142.

1899. a. viimases numbris ägedatoonilise mõistukõnega „Valeprohvetid“. „Kus raibe, sinna koguvad kaarnad... Mõnikord koguvad kaarnad kokku, enne kui loom üleüldse lõpnudgi oleks. Sest kaarnad on arukad linnud: kes varem tulnud — jahvatab varem... Ja kaarnate meelest oleks väikese Eesti rahva lõpp soovitav: säält saaks toitu nii mitmeks söömapiduks... Nemad katsuvad Eesti rahva hinge vale kartuste kujutustega heidutada... Väike Eesti rahvas, vaata, meie sinu „tõsised sõbrad“ näitame kust ainuüksi valgus sinu pimeduse tuppa saab paistma hakata — tule, küüruta maha meie ette, võta meid oma turjale — meie viime sinu uuele elule vastu! Nii hüüavad valeprohvetid suure häälega.“⁶³⁾

Seda kirjutust kasutades püüdis Grenzstein Tõnissonile ja tsensor J. Jõgeverile, keda ta süüdistas „Postimehe“ protežeerimises, otsustavat ja lõplikku hoopida anda. Ta jättis 1. veebruaril 1900 „Oleviku“ seisma ja esines võimude ees pika kaebusega. Ülemtrükivalitsusele saadeti „Valeprohvetite“ tõlge ühes selletusega, et nende all olevat mõeldud kreeka-õigeusu vaimulikke. Tartus asuv Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi lisas sellele juurde oma arvamuse Tõnissoni ja Jõgeveri kohta. Selles räägitakse, et Grenzstein olevat venestusreformide teostamise ajal lahkunud „Eesti parteist“ ja hakanud õhutama rahvastikus usaldust valitsuse ürituste vastu. Kui seejärel eesti partei moodustanud saksa parteiga ühise rinde venestuse vastu, võtnud Grenzstein saksa-eesti lähenemise suhtes järsult eitava seisukoha; ta püüdvat lähendada eestlasi venelastele ja tõestavat iseiseisva eesti kultuuri loomise püüete mõttetust. Seevastu Tõnisson töötavat kõigest jõust venestusele vastu ja kujutavat valitsuse tegevust sageli halvas valguses; näiteks laskvat „Postimees“ paista, nagu viiks valitsuse sammud Soome suhtes selle maa hävimisele ja takistavat ta normaalset arengut. „Postimehe“ suunasse suhtuvat heatahtlikult balti aadli poolt kuuldavasti subsideeritav „St. Petersburger Zeitung“. Selle lausa kahjuliku suuna vastu osutavat otse arusaamatut heatahtlikkust ka tsensor Jõgever, kes seevastu kiusavat Grenzsteini, takistades teda ilmutamast isegi päris soovitavaid kirjutusi. Seetõttu pidanudki

63) Postimees 1899, nr. 290.

Grenzstein seisundi paranemiseni oma ajalehe seisma panema. Teade sellest sündmusest avaldavat üsna masendavat muljet. ⁶⁴⁾

Grenzstein lootis nüüd, et „Postimehe“ päevad on peagi loetud ja et ta ise saab loa päevalehe asutamiseks. Ta kutsus Saali juba selle toimetusse ja tähendas, et rahvast küll „hübematul viisil“ eksitatakse, kuid et sellest hoolimata „rahva süda tuksub soojalt meiega“. Need lootused osutusid siiski täiesti ekslikeks. „Rahva süda“ pöördus üha resoluutsemalt Grenzsteinist ära. „Oleviku“ juurest oli lahkunud üle kolmekümne kaastöölise, kes siirdusid „Postimehe“ poolele. Tõnissonil õnnestus võimudele selgeks teha, et valeprohvetite all ei olnud mõeldud vene preestreid, ja ta ajalehe sulgemise oht seega möödus õnnelikult. Hoolimata kõigist püüdeist ei suutnud Grenzstein „Vene ekstsellentsides“ enda vastu usaldust äratada ega saanud päevalehe avamiseks luba. Balti sakslus oli Vene riikliku võimu kandjatega jälle sobitanud sõbraliku liidu. Grenzstein aga jätkas põhimõttelise vihavaenu õhutamist sakslaste vastu ja avaldas just nüüd mitmed saksavaenlikud tööd, nagu „Herrenkirche und Volkskirche“ jt. Neis esinevate teravate filipikatega äratas ta aga ainult võimumeestes pahameelt ja aitas suurendada nende umbusklikkust enda vastu. Nii ei kasutanud Vene võimud oma truualamliku teenri võimeid riikliku poliitika huvides ega toetanud teda küllaldaselt määral võitluses tema vastastega. ⁶⁵⁾

Lõpuks jäi kasutust heitlusest tulpinud ja kõigi poolt mahajäetud Grenzsteinil üle ainult üks tee, et auga pääseda talumatuks muutunud seisundist: vabatahtlik maapagu. Müünud oma lehe ja trükikoja, lahkus ta juulis 1901 kodumaalt täiesti tähelepanematult ega etendanud siitpeale enam eesti avalikus elus mingit osa. Võitlusest Grenzsteiniga oli Tõnisson täiel rindel võitjana välja tulnud, hoolimata oma tunduvalt ebasoodsamast positsioonist. Et tsensor Jõgeveri surves „Olevikule“ ei saa näha Grenzsteini allajäämise peamist põhjust, on ilmne. Küll kohtles Jõgever, keda Grenzsteini rahutult rabelev käitumine ärritas, viimast üsna karmilt ja võib-olla mõnikord ka ülekohtu-

64) Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi kiri sandarmivalitsusele 18. II 1900. LSvA, ERKA.

65) Fr. Tuglas, tsit. t., lk. 143, 192, 197 jj.; Joh. Sõsteri mälestusi käesolevas koguteoses, lk. 337 jj.; Katkend J. Tõnissoni päevikust, käesolev koguteos, lk. 399.

seltki. Kuid Tõnissonigi seisund ei olnud selles suhtes parem, sest oma rahvusliku suuna tõttu oli ta tunduvalt rohkem eksponeeritud. Grenzsteini kaebuse kohta, nagu oleks Jõgever tema suhtes erapoolikum kui Tõnissoni suhtes, tähendab Tõnisson ühes kirjas V. Reimanile: „See on muidugi tühi puru. Sest „Postimehel“ käristati pea kõik maha, mis „Oleviku“ ja selle toimetaja vastu käis.“ Suhtudes „Postimehe“ ringkonna püüdesse mõnevõrra suurema sümpaatiaga kui Grenzsteinisse, püsis Jõgever mõlema võitleja suhtes üldiselt ühesuguseis ametliku objektiivsuse piires ja oli (Tõnissoni tunnistuse järgi) „tegeliku kirjamehena ja erapooletu inimesena seaduse täitmisel mõistlik“. Asja nii olles osutub Grenzsteini allajäämise peamiseks põhjuseks Tõnissoni erakordsete võitlejavõimete kõrval eesti rahvusliku arengu sisemine loogika, mis eesti rahvuslikus organismiss kauemini ei saanud taluda Grenzsteini poolt levitatavat defetistlikku mürki.⁶⁶⁾

Hoolimata oma võitlusest venestamistaotluste vastu hoidus Tõnisson sattumast vastuollu Vene riigivõimuga üldise poliitika alal. Rõhutatud truualamluse ja riigiustavusega liikus ta oma tegevuses kindla seaduslikkuse pinnal. Eestlaste kuulus Vene riigivõimu alla tundus Tõnissonile endastmõistetava tõsiasjana, vääramatu paratamatusena, sest Venemaa alt lahku löömisele ei saadud neil ajal tõsiselt mõteldagi. Samal ajal ei pidanud Tõnisson otstarbekohaseks, et eesti rahvas asuks aktiivsesse opositsiooni Venes kehtiva poliitilise korra vastu ja hakkaks toetama uuesti hoogustuvat liikumist selle režiimi radikaalse uuendamise heaks. Vene üldpoliitika suhtes tuli eestlastel tema arvates jääda valjult erapooletute ja passiivsete pealtvaatajate ossa. Seepärast manitses Tõnisson eesti rahvast säilitama kuulekust ja austust olevate võimude suhtes, samuti kui Jannsen, Jakobson, Grenzstein jt. olid seda teinud enne teda.

Selline markantne apolitism kõrgema poliitika alal oli Tõnissonil tingitud väga mitmesuguseist tegureist. Tõnissoni rahvuslikku tegevust toetav haritlaste koondis Eesti Üliõpilaste Selts pooldas täiel määral balti-saksa üliõpilaste kujunenud apoliitilisi traditsioone, mida J. Hurt oli rõhutanud õnnesoovikirjas

66) Fr. Tuglas, tsit. t., lk. 108 jj.; J. Tõnisson V. Reimanile 12. II 1900. EK1A; Katkend J. Tõnissoni päevikust, käesolev koguteos, lk. 395.

Seltsi aastapäeva puhul a. 1892: „Ärge puudutage poliitika külge, see salvab teid suretavalt; tehke vagusi oma õppimis- ja uurimistööd.“ Samuti oli eesti rahvas noil ajal veel tõsiselt riigustav ja seisis üsna kaugel Vene põhikorra muutmise küsimustest. Ta nurises küll kohalike ebatervete olude pärast ja oli kibestunud mõisnike ning umbkeelsete vene ametnike hoolimatust käitumisest, ent teadliku opositsioonini kogu tsaristliku režiimi vastu ei olnud ta oma suures enamikus veel jõudnud. Pigemini kaldusid jõukamad kodanlikud elemendid, hoolimata kõigist pettumustest, otsima oma kohalikes hädades Vene võimude toetust ning abi.⁶⁷⁾ Nende elementide püüdluste esindajana jäi Tõnissongi truuks traditsioonilisele apoliitilisele hoiakule, mida omalt poolt aitasid tugevdada mõned põhimõttelised ja taktikalised kaalutlused.

Kuigi Vene vähemusrahvused hakkasid XIX sajandi lõpul, nagu nägime, arendama üsna energilist opositsioonilist tegevust, ei suutnud Tõnisson neid kui jõulisi võitlustegureid siiski selisel määral hinnata, et ta oleks pidanud eestlastelegi tarvilikuks liituda selle tõusva jõuga võitluseks kehtiva poliitilise režiimi vastu. Tsarism oma mitmesuguste võimuorganite näol tundus Tõnissonile veel küllaltki tugevana selleks, et edukalt vastu seista opositsiooniliste jõudude survele. Seetõttu pidas ta opositsiooniteele siirdumist eestluse seisukohalt väga ohtlikuks avantüüriks ja eelistas töötada oleva korra ning kehtivate seaduste raames, kus tema arvates leidis veel jätkuvalt olulisi rahvuspoliitilisi ülesandeid. „Hakkavad teised, kes meist vägevamad, arvama, nagu puutuksime meie oma pisikesi asju õiendades ette, siis ei maksa meil nendega riidu alata. Meie jätame oma armsamad asjad, mis teiste silmi näikse eksitama, rohkem kõrvale ja asume nende asjade juurde, mis veel lihtsamad ja igapäevasemad on, nõnda et neist vististi keegi erutust ei saa tundma... Vaikida ei taha meie mitte ja tööta seista ei tohi meie väikene rahvas mitte! Sest vaikimine, kus tarvis kõnelda, ja tööta seismine, kus vaja liikuda ja tööd teha, oleks surma märk. Surra aga ei taha meie mitte.“ Kõrge poliitika asju õiendavat riigivõim juba ise. Oma väheste jõudude tõttu pidavat eesti rahvas

67) P. Põld, Jaan Tõnisson Eesti rahvusliku mõtte arendajana, koguteoses „Jaan Tõnisson. Tagasivaateid ja mälestusi tema 60 a. sünnipäevaks“, Tartus, 1928, lk. 45; J. Kõpp, tsit. t., lk. 177 jj., 244.

Vene riigi üldpoliitikast ennast võimalikult eemale hoidma: „võimud, mis nendes küsimustes töötavad, on meie rahva kohta nii suured, et kui korragi ennast vaenuliselt meie väikese rahva vastu pööraksivad, meil ots käes oleks“. Eesti rahva liikmeid ei tule niisuguste asjade sekka kiskuda, mis seisavad väljaspool rahvaelu loomulikest piirest. Eriti piinlikult tuleks eestlastel hoiduda igasugusest riigivaenlikust salauristamistööst: „Ajaloo käigul on suured rattad. Kui päkapikulane ilma kutsumata neist tahab kinni haarata, siis võiks ta kergesti kõige oma olemisega pöidada alla sattuda.“⁶⁸⁾

Samuti ei saa unustada, et legaalsus oli Tõnissonile hädavajalikuks kaitsevahendiks eesti ümberrahvustajate, kohaliku bürokraatia, balti saksluse ja vene natsionalistide pealekäämistele, süüdistustele ning salakaebustele vastu. Oma otsekohele, siira ja sirgejoonelise iseloomu tõttu taotses Tõnisson teotseda avalikult, kartmatult ja oma eesmärke varjamata. See oli aga tol ajal võimalik ainult siis, kui jäädki vankumatult seaduslikkuse pinnale. Eriti tuli kaitseda tähtsaimat võitlusrelva „Postimeest“ võimaliku sulgemise eest. Kui märtsis 1903 tekkis raskusi „Postimehe“ uue eeskava kinnitamisel, kirjutas V. Reiman Tõnissonile: „Halb küll, et maa jalge all nii kõigub... Igatahes peaks püüdma „Postimeest“ päästa... Sest „Postimehega“ langeksivad kõik meie püüdmised hauda. Ilma häälekandjata on kaugem mõju võimata.“ Vaadates tagasi viieaastasele peatoimetaja tegevusele nimetab Tõnisson a. 1901 neid aastaid raskeks ajaks: „Postimehe“ vastu olevat ohtrasti rakendatud mitte ainult avalikke kahtlustusi ajalehtedes, vaid ka ohtralt kirjalikke ja suulisi salakaebusi. Selliseis oludes oli riigiustavuse ja seaduslikkuse kilp esimeseks paratamatuks kaitsevahendiks.⁶⁹⁾

Tõnissoni riigitruudus ei muutunud aga kunagi orjameelseks lõimitamiseks Vene võimude ees. Ta seisukohad ja taotlused olid mõõdukad, kuid nende kaitsemisel osutas ta suurt visadust, siirust ja julgust. Ta polnud võimude tegevusega kaugeltki alati päri, vaid võttis võimaluste piires kartmatult sõna eestluse

68) Postimees 1899, nr. 237; 1902, nr. 11—12; 1903, nr. 157; 1904, nr. 35—36. H. K r u u s, Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina, lk. 51 jj., 107 jj.

69) V. Reiman J. Tõnissonile märtsis 1903. EKIA; Postimees 1901, nr. 272; P. P õ l d, tsit. t., lk. 49.

tõe ja õiguse eest. „Postimees“ astus vastu senisele alandlikule kerjusemeeleolule, mis leppis isandate lauvalt langevate raasukes- tega, rõhutas eesti rahva õigusi, arvustas kohalike võimude tege- vust ja esitas ise ettepanekuid väärnähtuste kõrvaldamiseks. See ärritas loomulikult kohalikke võimukandjaid, ent sisendas neisse ometi teatavat respekti Tõnissoni isiku ja ta püüdluste vastu. Niiviisi mõjus Tõnisson venelastesse soliidset ja sundis ennast mõnevõrra arvestama.⁷⁰⁾

Ümberrahvustamise suhtes püüdis Tõnisson Vene võimused veenda, et see pole põrmugi tarvilik Vene tõeliste riigihuvide seisukohalt. Juba a. 1893 taunis ta Moskva panslavistlikke pub- litsiste, kes ilmaaegselt püüdvat kitsendada määratu hulga usta- vate riigialamate „kodanikuõigusi“, tarvitades seejuures „ropult kurjasti“ juhtsõna „Venemaa venelastele“. Hiljem tuli „Posti- mehel“ korduvalt polemiseerida marurahvusliku „Rižski Vestni- kuga“. Kui a. 1898 selles lehes keegi „Eestlane“ soovitas eesti rahvale kokkusulamist vene haridusega ja vene rahvusega, sest eestlased ei jaksavat milgi tingimusel iseseisvaks haritud rah- vaks saada, arvas „Postimees“, et nende mõtete avaldaja ei ole- vat mingi laiema silmaringiga mees. Vene ajakirjade („Rus- skoje Bogatstvo“ jt.) järgi tõi „Postimees“ kirjutusi emakeelse alghariduse kaitseks. Kui „Novoje Obozrenije“ näitas, et kodu- maa-armastus ei olevat veel separatism, sest igaihe kõlbeline kohus olevat eeskätt oma rahva heaks tööd teha, tähendas „Pos- timees“: „Kõik need selged mõtted on just kui meie südamest tulnud. Loodame, et seda tõeasja... ka just Vene mõõduand- vates ringkondades ära hakatakse tundma.“⁷¹⁾

A. 1902 ründas Peterburi konservatiivne ajaleht „Svet“ väga ägedasti „Postimehe“ poolt esindatud rahvuslikku suunda, mis õhutavat eestlastes naeruväärselt ekslikku iseteadvust, ärritavat üles rahvuslikke kirgi ja sisendavat pimerumalasse noorsoosse viha ning ülbust kõrgemate seisuste vastu. „Postimees“ viitavat üsna läbipaistvalt sellele, et suur vene rahvas tahtvat väikeselt eesti rahvalt võtta ta iseseisvust; olevat aga huvitav teada, millal

70) J. K õ p p, Ühest pöördeajast „Postimehe“ elukäigus, Posti- mees 1937, nr. 161; A. J ü r g e n s t e i n, „Postimehe“ ajalugu, „Posti- mehe“ album, Tartu, 1909, lk. 92; Fr. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahku- mine, lk. 165 ja 198; A. Kruuspere mälestusi käesolevas koguteoses, lk. 198.

71) Postimees 1893, nr. 109; 1898, nr. 36; 1901, nr. 129 ja 149.

eesti rahvas üldse iseseisev on olnud. Rahvuslike püüete õhutamist muulaste hulgas nimetas „Svet“ lihtsalt riigireetmiseks. Tõnisson protestis ägedasti selliste süüdistuste vastu ja ähvardas pahatahtliku laimu vastu kohtu poolt abi otsida. Kui trükiasjade peavalitsus nõudis tsensor Jõgeverilt seletust Tõnissoni käitumise kohta, vastas viimane, et „Sveti“ artiklite autor olevat kas teadlikult või ebateadlikult hakanud balti saksluse advokaadiks. Sellised süüdistused esinevat sakslaste ringkonnis alata; nad moodustavat tavalisima kättemaksuviisi sakslaste endiste orjade vastu, keda Vene reformid olevat päästnud nende nuudi alt. Tegelikult ei kujutlevat kohalik eesti ajakirjandus isegi unes vajadust olla opositsioonis millegi venepärasega. Detsembris 1902 esitas maanõunik parun Ungern-Sternberg Liivimaa kubernerile M. Paškoviile kaebuse Jõgeveri peale, kes olevat sõbralikus vahekorras eesti ajalehtede toimetajatega ja protežeerivat nende ässitavaid kirjutusi. Need toimetajad maskeerivat oma riigivastaseid ideid võlts-truualamlike tunnetega, ent asjatundjatele ei saavat nad tolmu silma ajada. Seetõttu nõudis maanõunik ebasobiva tsensori vallandamist, mis toimuski mais 1903.⁷²⁾

Hoopis vaenlikumalt kui tsensor Jõgever suhtus Tõnissonisse Tartus asuv Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi. Oma poliitilistes aastaülevaateis Tartu maakonna seisundi kohta iseloomustas ta Tõnissoni korduvalt kui energilist ja hädaohtlikku separatisti. Kui Jõgever tsensorikohalt vallandamise järel palus luba ajakirja „Kirjavara“ väljaandmiseks, seletas see riigivõimu esindaja siseministeeriumi politseidepartemangu nõudel, et Jõgever olevat väga sõbralikus vahekorras Jaan Tõnissoniga, kes toimetavat „ebasoovitava suunaga“ ajalehte „Postimees“. Ta esitas selle suuna tegelaste kohta pika loetelu, mille alguses seisavad August (!) Schulzenberg, Heinrich Koppel ja O. Rütli, lõpus aga M. Jürmann ja V. Reiman. See suund pooldavat luteri usku, mida pidavat otsekui kogu eesti rahva usuks, õhutavat eesti keele ja kirjanduse viljelemist ning osutavat sümpaatiad Soome vastu ja püüdeid soome rahvaga lähemalt tutvuda. „Postimees“ levitavat eesti rahva seas umbusklikkust valitsuse korralduste vastu, näitavat alata, kuidas need korraldused olevat vastuolus eest-

72) Postimees 1902, nr. 93—94; H. Fischer, „Postimehe“ võitlus tsaarivõimudega, Postimees 1937, nr. 161.

luse huvidega, ja õhutavat seega rahvastikus rahulolematust oma praeguse seisundiga. Seepärast ei tulevat Jõgeverilegi ajakirja luba anda. ⁷³⁾

Ka Liivimaa kubernere püüdis Tõnisson korduvalt veenda eesti rahvusliku suuna nõudmiste õigustuses. V. Surovtsevile katsus ta mais 1900 selgeks teha, et eestimeelsus ei tarvitse veel ühte langeda riigivastasusega. Kuberneri etteheiteile vastas ta, et ta ei saavat pidada oma tegusid riigivastasteks, vaid peab neid seaduslikeks ja õigeiks. Samalaadilisi keskustelusi oli tal ka M. Paškoviga, kes pidas temast üldiselt lugu. Ühes jutuaJamises O. Rütliga tähendas Paškov, et temale meeldivat vestelda Tõnissoniga kui targa inimesega, ent Tõnisson olevat siiski separatist ja ujutavat kõike üle oma tendentsidega. Nii ei õnnestunud Tõnissonil mõjustada Vene võimusi suuremate mõõnduste tegemiseks eesti rahvuslikule liikumisele. Kuid ta suutis oma suunale siiski kindlustada teatavad teotsemisvõimalused ja ära hoida oma häälekandja „Postimehe“ sulgemise hädaohu. Kitsais ja umbseis ajaoludes tähendas juba seegi väga palju. ⁷⁴⁾

J. Tõnisson ja balti sakslus.

Võitluses venestustaotluste vastu oli Tõnisson energiliselt kaitsenud eesti rahva eluõigust ja ta kultuurilise iseseisvuse säilitamist. Võitluses balti sakslusega tuli tal juba nõuelda eestlastele võrdset seisundit kodumaa teiste rahvustega poliitilisel, ühiskondlikul ja kultuurilisel alal. XIX sajandi lõpul kuulus Balti ühiskonnas esikoht kohalikule saksa elemendile nii linna- ja maaomavalitsuses kui ka majanduslikus ja seltskondlikus elus. Iseteadva, jõuka ja haritud saksluse kõrval tundusid eesti ja läti tõusvad kodanlikud kihid olevat lausa teise järgu kodanikud, kellesse sakslased suhtusid demonstratiivse üleolekuga. Saksa keele tarvitamine oli haritud inimese vajalikuks tunnuseks ja saksa kombed olid seltskondlikus suhtlemises mõõduandvad. Püüe vabaneda balti-saksa kultuurilise primaadi alt ja saavutada eesti seltskonnale võrdne ja üheväärne koht avalikus elus

⁷³⁾ LSvA, a. 1903, toimik nr. 9 ja 13. ERKA.

⁷⁴⁾ J. Tõnisson V. Reimanile 3. V 1900, 3. XI 1901, 22. III 1903. EK1A.

pidi rööbiti eesti rahvusliku iseteadvuse arenguga varsti päeva-
korrale kerkima. Et sakslased hoidsid kangekaelse visadusega
kinni seniseist traditsioonest ega tahtnud eestlusele teha ses
suhtes vähimaidki mööndusi, puhkes eestluse seltskondliku ja
kultuurilise emantsipatsiooni pärast visa ja pinev võitlus, mis
arenes Tõnissoni õhutusel ja juhtimisel. ⁷⁵⁾

Luteriusulise orientatsiooni ja Vene piirimaade eriseisundi
rõhutamise näol omas Tõnissoni suund teatavaid jooni, mis olid
balti sakslusele igapidi sümpaatsed ja vastuvõetavad. Mõlema
voolu vahel oli mõeldav lähedane arusaamine, mis oleks võinud
viia ühise rinde moodustamisele sõjatseva vene natsionalismi
pealetungi vastu. Tõnisson oleks seda soovinudki, kuid ainult
ühel tingimusel, nimelt sakslaste ja eestlaste võrdsuse ja ühe-
õiguslikkuse alusel. Eestlastel ja sakslastel olevat kummalgi
pooltel oma õigused hoida, oma kasud kaitsta, oma nõuded täita;
kumbki ei või lubada, et teine tuleks tema piirkonda oma kasusid
taotlema. „Meie rahva tulud ei käi mitmes asjas Saksa ringkon-
dade kasudega mitte kokku, kuid mõlematel pooltel võiks see
ainult kasuks olla, kui kõiki vahesid ja lahkuminekuid põhjali-
kult ja asjalikult läbi katsutaks. Nii mõnelgi puhul võidaks sel
teel abi leida, kuidas teineteisest rahuga mööda saada... Päälegi
on mõlematel erakondadel kodumaa üleüldine kasu oma moodi
südame pääl... Otsekohest meelt... vastastikust lugupidamist
ja auustamist läheks siin kõige päält vaja... Kui Saksa üle-
aedsed meid enam niisugusteks ei võta pidada, kelle pääle üle-
valt alla vaadatakse, siis kaob nii mõnesgi asjas põnevus ja äre-
vus mõlemate ringkondade vahelt.“ Tõnisson pidas vihavaenu
õhutamist sakslaste vastu kõlbeliselt lubamatuks. „Sest mis ühele
paras, see peab ka teisele hää olema.“ Kumbki pool tunnustagu
oma õiguste kõrval ka kohuseid teise poole vastu. „Niikaua, kui
kumbki üleaedne teisele ülekohut ei tee, ei tohi nende vahel
mitte vihavaenu olla, vaid peab rahulik läbisaamine... valit-
sema.“ ⁷⁶⁾

Sellist rahuliku koostöö eeldust ei tahtnud balti sakslased
mingil tingimusel aktsepteerida. Nad olid valmis tunnustama

75) A. J ü r g e n s t e i n, tsit. t., lk. 75 jj.; H. K r u u s, Jaan Tõ-
nisson Eesti kodanluse juhina, lk. 22 jj.

76) Postimees 1897, nr. 258—259; 1900, nr. 220; 1902, nr. 44—45.
Fr. T u g l a s, Ado Grenzsteini lahkumine, lk. 197 jj.

rahvuslikku üheõiguslust ainult selles mõttes, et igale kohalikele rahvusele antakse õigusi mitte ta arvu, vaid ta kultuurilise väärtuse järgi. Et aga sakslased pidasid ennast teistest tunduvalt kultuurilisemaks, siis nõudlesid nad endile ka vastavalt suuremaid õigusi. Sakslaste kõrk ja üleolev suhtumine eestlastesse kui alamtõugu olendeisse pahandas Tõnissoni väga ja sundis teda reageerima väga teravasti kõigile sellelaadilistele nähtustele. Kui parun Ungern-Sternberg jagas a. 1900 oma poja sündimise puhul Viljandi valla rahvale õlut ning vorsti ja sai selle „heateo“ eest saksa ajalehtedelt kiita, avaldas Tõnisson talle avaliku kirja, kus tunnistas ta käitumise vabadele eestlastele solvavaks ja alandavaks; säärast kingitust võidavat teha ainult orjadele või näljastele inimestele. Sel väljaastumisel oli otse erakordne mõju: „ainult surmav pikselöök oleks võinud jalustrabavamalt mõjuda kui too kiri“ (H. Rikand).⁷⁷⁾

Ägedaimad vaidlused saksa ajalehtedega rahvaste võrdsuse küsimuses puhkesid Tõnissonil a. 1899. „Postimees“ oli nimeetanud usuõpetuse alandamiseks asjaolu, et eesti lastele ümberrahvustamise õhinas sunniti peale saksa keeles usuõpetust. „Düna Zeitung“ vastas sellele, et usuõpetuse õppimine võõrkeeles ei olevat veel oma rahvuse reetmine. Saksa ringkonnad ei olevat kunagi mõtelnudki saksastamisele. Olevat siiski tõsiasi, et saksa keel omavat hoopis suuremat tähtsust kirjandus- ja seltskonna-keelena kui eesti või läti keel; seetõttu ei saavat viimastele omistada nii suuri õigusi ega väärtust kui saksa keelele. Väike-rahvail olevat suure kultuurkeeles õppimisest tunduvalt rohkem kasu kui suurrahvail mingi väikerahva keeles õppimisest. Tõnisson vastas neile väiteile terava filipikaga, millest osa on juba eespool tsiteeritud. Sakslastel olevat julgust vaid suurustlemiseks, ent neil puuduvat mehine ja aus julgus, mis suudaks tõele kartmatult silma vaadata. Asjata katsuvad nad oma saksastamistegevust maha salata: mitte ainult kool, kohus ja kirik, vaid rahulik eraelugi olevat selle eesmärgi teenistuses seisnud. Pidevalt on propageeritud vaadet, et saksa keele mõistjaid tuleb teistest paremaks pidada, et ainult need on midagi väärt. Lausa ilmaaegu väitvat saksa ringkonnad, nagu võlgneksid eestlased ja lätlased oma kultuuri eest tänu ainult sakslastele. Tõnisson

77) A. Jür gen ste in, tsit. t., lk. 75 jj.; H. Rikandi mälestusi käesolevas koguteoses, lk. 310.

küsi, kas mitte kõik see paha, mis eestlased saksa ringkondade poolt sajandite jooksul on tunda saanud, kuhjaga üles ei kaalu nende poolt tehtud head. „Minevikust ei maksa Saksa ringkondadel... meie vastu kõnelema tulla. Parem ja sündsam oleks neil... tõsise teoga näidata, et nendel himu on meiega rahulikude kaaskodanikkudena külg külje juures asuda, ilma et neil endine suurus jälle meelt võtaks segada.“ Ilmaaegu uhkustavat balti sakslased saksa kultuuri suurusega, mis enamikule neist oma tõelistes väärtustes olevat täitsa tundmatu, otsekui mullapinda peidetud aare. Mõnes suhtes seisvat eestlased kohalikest sakslastest isegi kõrgemal: viimaste nüüdne „suurus“ ja „kõrgus“ ei olevat väikese eesti rahva vaimu- ja hingeeluga üheväärilinegi — „suurematest õigustest ei maksa mõteldagi“. ⁷⁸⁾

„Postimehe“ seisukohad ärritasid balti sakslust oma ennekuulmatu julgusega ja resoluutsusega. Saksa lehed nägid Tõnissoni väiteis lausa skandaalset suurushullustust ja lubamatut rahvuslikku ässitust. Tõnisson süüdistas neid omakorda pahatahtlikus denuntseerimises, mis kõigis ausais eesti südameis vaid põlgust äratavat. Sakslased nõudvat eestlastelt nende ajalooliselt kujunenud positsioonide austamist ja nende eesõiguste tunnustamist, ei mõtlevat aga põrmugi sellele, et eestlastelgi on oma õigused. Tõnisson deklareeris kategooriliselt, et tema ei saavat järele anda; alles siis olevat rahu loota, kui saksa ringkonnad õpivad austama eesti rahva rahvuslikke, ühiskondlikke ja kultuurilisi õigusi. Selles toonis arenes poleemika edasi. „Nordlivländische Zeitung“ esitas pika loetelu nende heategude kohta, millega sakslased olevat sajandite jooksul maa pärisrahvaid õnnestanud. Sellele „lõpuarvele“ reageeris Tõnisson omalt poolt „vastuarvega“, kus oli loeteldud, mis sakslased meie maal tegemata jätnud või mis nad halba olid teinud. Sakslastel olevat küll maa kasu keelel, kuid väga sageli juhtivat neid rahvuslik ja seisuslik omakasu. Õiguslikul alal hoolitsevat sakslased ainult oma eesõigustatud seisundi säilitamise eest. Majanduslikult püüdvat nad eesti rahvast hoida väga kitsais teotsemistingimustes; seni saavutatud majandusliku edu pärast võivat eestlased esijoones tänada oma häid käsi ja pihtu. Sotsiaalsel alal osutavat saksa ringkonnad eesti rahva paremategi püüete vastu külmust või vae-

78) Postimees 1899, nr. 7 ja 19—21.

nugi. „Eestlasega armastab sakslane kui endise orjatalupoja suguga alandavalt ümber käia.“ Saksa ajalehtede paljud seisukohad olevat välja kasvanud muinasaegsest maailmavaatest ja olevat täielikus vastuolus moodsa kultuuri põhivaadetega. Nii jõuab Tõnisson pikkade arutluste järel lõpptulemusele: „sakslastel ei ole meilt mitte tänu nõuda, vaid meil on nendelt aru nõuda — miks nemad mitte oma kohust ei täida Eesti rahva ja oma seisukorra vastu“. ⁷⁹⁾

Need ägedad arveteõiendused näitasid sakslastele, et neil enam kerge pole uut iseteadvunud eesti haritlaspõlve oma hooldamise all hoida: see põlv ei tahtnud enam (Tõnissoni sõnade järgi) „Balti... võimukandjate meelevalda tujude järele hüpata“ ja pidas oma kõlbelist taset isegi kõrgemaks sakslaste omast. Ta nõudis endale õigust kaasakõnelemiseks ja arvustamiseks. See arvustus suundus isegi Liivimaa rüütelkonna vastu, millesse saksa ajakirjandus taotses suhtuda suurima aukartusega. Ka eesti ajakirjandus oli seni vähe tegelnud maapäevade asjadega, piirdudes vaid nõuetega, et eestlastel ja lätlastel võimaldataks maaomavalitsuse tööst osa võtta. Tõnisson asus aga seisukohale, et maapäev on kogu maa esindus ja järelikult on kohustatud kaitsema kogu maa kasusid. Liivimaa aadel esines maapäeva heakskiitmisel a. 1898 palvega keskvalitsuse ees, et rüütelkond seaduslikul teel vabastataks kaasatöötamisest rahvakoolide valitsemisel, sest rahvakoolide korraldus olevat muutunud sääraseks, et olevat parem koostööst sel alal üldse loobuda. See palve jäi, nagu sellelaadilised palved varemgi, rahuldamata. Tõnisson arvustas „Postimehes“ valjult rüütelkonna käitumist, leides muuseas, et keeldumise motiivina esitatud põhjus olevat üsna armetu: „seda võiks küll mõni noor naesterahvas ütelda, kes mõnest näitemüügi toimekonnast tahab lahkuda, sest et teatav seisukord temale mitte ei meeldi... Kellel kohuseks on tööd teha, see peab ka siis tööd tegema, kui see temal raske on... Meie nõuame kodumaa võimumeestelt, et nemad... meie õigusi silmas peaksivad ja oma kohuseid tunneksivad ning täidaksivad.“ ⁸⁰⁾

Teine kord tuletas Tõnisson meelde, et maapäeva poolt maa heakäekäiguks kulutatavad summad ei tule suures osas mitte

79) Postimees 1899, nr. 30, 34—35 ja 41—44.

80) Postimees 1899, nr. 234; A. v. Tobien, Die livländische Ritterschaft I, lk. 268 jj.

mõisnike taskuist, vaid teistelt rahvakihtidelt, peamiselt talunikelt, mispärast neil kihtidel on täielik õigus maapäeva töödest osa võtta; praegune maapäev ei tohiks enam seda nime kandagi. Säärased arvustavad sõnavõtnud pahandasid väga saksa ringkondi. Nende lehed kurtsid, „Postimees“ olevat nii häbematu, et julgevat auväärsete meeste kogu noomima hakata. Sellele vastas Tõnisson, et see ei olevat mingi häbematus, kui auväärseile mees-tele tõtt suu sisse öeldakse; saksa lehed seda ju tegema ei minevat. Uus tüli tekkis Tõnissonil saksa ringkondadega, kui Tartu Eesti Põllumeeste Selts otsustas hakata oma näitusi pidama augustikuus, mil tavaliselt peeti ka Põhja-Liivimaa saksa põllutöönäitusi. „Nordlivländische Zeitung“ pahandas, et sellega rikutavat sündmatul viisil saksa näituste vanemaid eesõigusi ja tehtavat neile lubamatut võistlust. Ka esitasid saksa ringkonnad valitsusele kaebusi, nagu taotleksid eesti näituse korraldajad mingeid rahvuslikke erisidhte. Tõnisson väitis omalt poolt „Postimehes“, et võistlus toovad asjale ainult kasu, sundides mõlemat poolt oma paremat välja panema. Sakslased ei oskavat aga muud teha kui ainult oma eesõigustele apelleerida. „Meie maal on juba asjaolud niisugused: siin ei ole mitte ainult kõrtside pidamiseks ja jahu müümiseks eesõigusi, mis omanikkudele ilusat raha kokku toovad . . . , vaid siin on eesõigusi maa ja rahva hää käekäigu eest hoolitsemiseks.“ Siiski julgevat eesti väikepõllumehed oma hädade ja puuduste vastu ise abi otsida, sest neile olevat alandav ära oodata teiste armu.⁸¹⁾

Kui A. Grenzstein koos Tartu ülikooli rektori A. Budilovitšiga algatas tegeliku usuteaduse eestikeelse õppetooli asutamise mõtte, toetas Tõnisson, hoolimata oma vastuoludest Grenzsteiniga, soojalt seda algatust. Sel puhul tekkis tal jällegi poleemikat saksa lehtedega. Peamiselt usuteaduskonna saksa enamiku vastuseisu tõttu jäigi see kavatsus teostamata. Mõni aasta hiljem tekitas saksa seltskonnas palju paksu verd Juhan Luiga väitekiri, milles näidati, kuivõrd vähe on Baltimail tehtud vaimehaigete häda kergendamiseks. Väitlemisel novembris 1904 võttis Tõnisson kuulajaskonnast Luiga väidete kaitseks sõna. Ühtlasi rõhutas „Postimees“ saksa lehtedega selles küsimuses

81). Postimees 1898, nr. 63, 74 ja 93; 1901, nr. 69—70.

polemiseerides, et Luiga olevat väga põhjendatud väidetega maaisandate peade ümbert nende nimbuse ära puhunud ⁸²⁾).

Tõnissoni ringkonna suurimaks saavutuseks võitluses balti sakslusega oli Liivimaa Linna-Hüpoteegi Seltsi ülevõtmine sakslastelt a. 1903. See üritus oli tingitud kartusest, et linnavalitsuse võimalikul langemisel eestlaste kätte Seltsi valitsuse saksa enamik võiks hakata eesti rahvusest majaomanikele raskusi tegema. Osava salajase organiseerimistööga saavutati novembris 1903 peetud valimistel Seltsi volinikkudekogus eesti enamus. Seejärel lahkusid Seltsi valitsus ja ametnikud demonstratiivselt ametist. Tartu saksa seltskond kuulutas välja boikoti eesti äride ja vabakutseliste haritlaste vastu ning paiskas Seltsi pantlehti suurel arvul turule, et nende hinda langetada. Siiski sai Seltsi uus juhatus H. Koppeliga eesotsas varsti kõigist raskustest jagu. Suure pingutusega saavutatud võit ühe saksluse kantsi üle mõjus rahvuslikes ringkonnis meeltülendavalt ja tõstis tunduvalt usku eestluse võimeisse. ⁸³⁾

Seevastu ei õnnestunud Tõnissonil eestlasi Tartu linnaomavalitsuses võidule viia, sest sakslus oli siin oma positsioonid väga tugevasti kindlustanud. 1902. a. linnavalimistel sõlmis Tõnisson sakslastega kokkuleppe, mis garanteeris sakslastele linnavolikogus enamuse, ent võimaldas eestlastele samal ajal üsna suure esinduse. Ta pidas eestlaste jõude veel liiga nõrgaks ja korraldamatuks selleks, et püüda eestlastele kogu linna asjaajamist üle võtta; seetõttu olevat vaja veel pikkamööda õppida ja vastavat vilumust omandada. Sel puhul tekkinud vaidlustes teiste lehtedega möönis Tõnisson, et eestlased on osutanud suurt leplikkust saksa ringkondade vastu; selline leplikkus olevat siiski tingitud eesti rahvusliku iseteadvuse kindlusest, mitte aga selle nõrkusest. Et see tõesti oli nii, seda tõendas järgnevail aastail Tõnissoni poolt juhitud opositsioonilise linnavolikogu-

82) Postimees, 1897, nr. 159—163 ja 258—259; H. Kruus, „Eesti professori“ küsimus Tartu vene ülikoolis, Ajalooline Ajakiri 1932, nr. 2; Ed. L a a m a n, Juhan Luiga, lk. 32—35.

83) A. Kruusberg, Eesti Hüpoteegipanga viiekümneaastase tegevuse ülevaade, Tartu, 1935, lk. 24 jj.; Fr. Tuglase mälestusi käesolevas koguteoses, lk. 369 jj.; Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi kiri 8. I 1904, LSvA, 1904. a., toimik nr. 5, ERKA.

rühma hoogus, energiline ja visa tegevus, mis sundis linnavalit-
sust teostama mitmeid reforme hariduse ja heakorral. ⁸⁴⁾

Kuigi Tõnissoni võitlus balti sakslusega ei saavutanud eriti
olulisi konkreetseid tulemusi, oli tal siiski erakordselt suur tõs-
tev ja julgustav mõju. Tõnissoni isikus ajas eestlus oma selja
iseteadvalt sirgu ja hakkas endale nõudlema vääriolist kohta teiste
rahvaste kõrval.

J. Tõnissoni suhtumine eesti vasempoolseisse suundadesse.

Oma hooga rahvusliku äratustööga virgutas Tõnisson eesti
rahva laialised kihid, peamiselt Tartus ja Lõuna-Eestis, venes-
tusaegselt tardumusest ja juhatas neile kätte rea positiivseid
ülesandeid majandusliku ja kultuurilise elu alal. Ta püüdis
koondada võimalikult kõik ärksamad elemendid eesti rahvus-
aate ümber ja moodustada neist ühise rinde eestluse vaenlaste
ja võistlejate vastu. Ühiste põhimõtete tunnustamine ja ühiste
huvide tunnetamine pidid liitma kõik rahvusteadlikud elemen-
did selliseks tugevaks jõuks, et seda tahestatmata oleksid sunni-
tud tõsiselt arvestama nii Vene võimud kui ka balti sakslus. Sel-
line üldrahvuslik platvorm pidi võimaldama kooskõlalist ühis-
tööd kõigile isamaalastele, hoolimata nende lahkuminekuist
eriküsimustes. Venestusaegsed eesti erakonnad olevat Tõnis-
soni sõnade järgi olnud pigemini „kärakonnad“, s. t. poliitiliste
ärimeeste ümber koondunud idee- ja moraalilagedad kliked, kes
suure käraga teotsedes taotlenud patriootiliste siltide all esi-
joones ainelisi kaukahuve. Tõelist erakondlikku korraldust
asjalikkude põhimõtete alusel takistanud eestlastele omane indi-
vidualism: „me inimesed on nii kanged eneseauustajad, et ka
kõige külmaverelisemad endid üleüldiste juhtmõtete alla ei tihka
alandada, enamasti igaüks meie hulgast arvab ennast pisikeseks
jumalaks, kelle ümber taevas ja maa ringi peab käima“. Isiklik-
kude klikede „tühja tolmu ja pettusemängu“ vastu oli Tõnisson
algusest peale pidanud ägedat võitlust. „Vaadake, see tõug on

84) Postimees 1902, nr. 28, 31, 36 ja 44—45; H. Kruus, Tartu
linn XIX aastasajal ja XX-da alul, koguteos „Tartu“, Tartu, 1926.
lk. 155 jj.

üks kõige õelamatest — sarnastele „koiidele“ löön ma koodiga päha, ükspuhas, kus ma neid silmama juhtun. Mina olen üks liht ohakakitkuja Eesti ajakirjanduse nurmel ja väike võsarookia Eesti ühiselu niidul.“ Seda tööd olevat ta teinud ainult kohusetunde sunnil, mitte isikliku au- ja võimuahnuse mõjul. Võrreldes end Jakobsoniga tähendab Tõnisson, et ta austanud juba noorest east alates „meie kange rahva mehe suurust“, kuid erinevat temast oluliselt oma iseloomult: „Jakobson oli võimu aluskujuks ehk tüüpuseks, nende ridade kirjutajat ei meelita võim teist külgegi käänama“. ⁸⁵⁾

Võsarookiajana oli Tõnisson oma tegevuse alguses teinud tänuväärt töö, kõrvaldades eesti avaliku elu pinnaselt mõnedki venestusaegsed karuohakad. Kuid ta jätkas seda rookimist edaspidigi, XX sajandi algupoleel, mil tema rahvusliku suuna kõrvale hakkas kerkima teisi kultuurtaimi, mida ta aga pidas eesti rahvuskultuuri ohustavaks umbrohuks. Eesti ühiskonna sotsiaalse diferentseerumise tagajärjel tõusid avaliku elu näitelavale uued mõtte- ja teotsemissuunad, mis kajastasid radikaalsemate haritlaselementide, tööstustöölise ja maa väikerentnikkude püüdlusi. Neid ei olnud Tõnisson oma rahvuslikus äratus- ja koondustöös suutnud kuigi suurel määral arvestada. Alguses toetasid need elemendid eesti rahvusliku selgroo sirguajamise üritusi. Tartus teotsevas seltsis „Taara“ tegi M. Martna septembris 1900 ettepaneku lõpetada koosviibimine lauluga „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ ja lõpetada edaspidigi kõneõhtud eesti lauluga; seda tehtigi sellest õhtust alates eranditult. Kuid samal ajal immitsevad Vene vabadusliikumisest mõjustatud üliõpilaste ja Saksa sotsiaaldemokraatliku kirjanduse mõjul mitmed radikaalsed ja sotsialistlikud ideed eesti haritlaste ridadesse. M. Martna, J. L. Jürgensi, R. Aavakivi jt. noorte haritlaste kaastegevusel Tartus 1898—1904 ilmunud ajakiri „Rahva Lõbu-leht“ propageeris neid ideid oma populaarteaduslikes kirjutustes, tutvustades muuseas eesti avalikkust esmakordselt ajaloolise materialismi algmetega. Tartus tekkis XX sajandi alguses rida illegaalseid õpilaste ja üliõpilaste ringe, kus eestlased teotsesid käsi-käes teiste Vene rahvuste esindajatega. ⁸⁶⁾

85) Postimees 1901, nr. 181—184.

86) R. P a r i s, tsit. t., lk. 33; koguteos „Mihkel Martna“, Tallinn, 1935, lk. 47—55; koguteos „Punased aastad“ I, Tartu, 1932.

Tallinnas oli Jaak Järve „Virulase“ sulgemise järel puudunud edumeelne eesti ajaleht. J. Kõrvi „Valgus“ oma demagoogilise venestuspropagandaga ja A. Busch'i „Eesti Postimees“ oma rõhutatud kirikusõbralikkusega ei suutnud rahuldada eesti edumeelset linnakodanlust, kehvemaid maarahva olluseid ega tööstustöölisi, kes veel moodustasid ühise rinde Vene poliitilise režiimi ja sakslaste majandusliku ning kultuurilise surve vastu. Need kihid leidsid endale häälekandja Konstantin Pätsi poolt novembris 1901 asutatud päevalehe „Teataja“ näol. Radikaalse ja demokraatliku suunaga uus päevaleht ei omanud küll täiesti selget poliitilist programmi; siiski sõnastas ta üsna tabavalt mitmeid elulisi huve ja tähistas seetõttu teatavat murrangut eesti avalikus elus. Ta leidis laialise kõlapinna eriti Põhja-Eestis, kus põhjustas teatava omapärase ärkamis-ajastu, tõstes Tallinna tähtsaks poliitiliseks keskuseks senini juhtival kohal seisnud Tartu kõrval.⁸⁷⁾

„Postimehel“ tekkisid „Teataja“ suunaga varsti üsna teravad põhimõttelised arveteõiendused. „Teataja“ andis ka sotsialistlikele mõttesuundadele, niipalju kui see oli võimalik tolle aja oludes, meeeldi ruumi. Eriti aga rõhutas ta majandusliku momendi kui „sureliku suuruse“ erakordset sotsiaalset ja poliitilist tähtsust, propageerides Tõnissoni idealistliku moralismi asemel mingit realistlikku ökonomismi ja püüdes asendada „Postimehe“ ringkonna idealistliku ideoloogia ajaloolis-materialistlikuga. Vastandina „Postimehe“ integraalse rahvusterviku teooriale rõhutas „Teataja“ ühiskonna jagunemist eri kihtidesse, kelle huvid erinevat üksteisest just majanduslikul alal. Rahva elu üldine täse tõusvat vajalikul määral ainult sel juhul, kui paraneb ka kõige arvukamate ühiskonnakihtide seisund. Selleks tuleb aga neil kihtidel pidada visa võitlust oma eluliste aineliste huvide eest. Igaühel peab tekkima oma kindel klassiteadvus: „peab terve rahvas edasi jõudma, siis peavad ka üksikud osad edusammusid tegema. Iga üksik liik peab ise oma seisukohta parandama, ta peab oma väärtuse üleüldises elus äratundma.“ Kui rahvas asub majanduslikult kõikuval alusel, siis olevat rahvuslik iseteadvus ainult tühi kott, mida kunstlikult üles upitatakse: „moonakas, olgu ta rahvuslist iseteadvust jala-

⁸⁷⁾ Koguteos „K. Päts, tema elu ja töö“, Tallinn, 1934, lk. 49 jj., 84 jj.; koguteos „Mihkel Martna“, lk. 56 jj.

tallast pealaeni täis, ei või selle abil oma olukorda mitte parandada“. Seetõttu tulevat rahvustunde arendamise kõrval rakendada ka teisi vahendeid laiade rahvakihtide hädade kõrvaldamiseks. K. Päts rõhutas, et „Teataja“ ümber koondunud ringkonnad tahtvat oma isamaa-armastust „ka tegelises elus nähtavaks teha, kui ka vagusamal viisil ja vähem kõmiseva iseteadvusega, kui see sagedasti mõnedes teistes rahvuslaste ringkondades sünnib“. Ta vaatlevat rahvustunnet kui reaalelu vajadustest väljakasvanud nähtust ja tunnustavat rahvusliku iseteadvuse kõrval kõrgema ideaalina rahvaste venduse ideed.⁸⁸⁾

Sellises majanduse esiletõstmises nägi Tõnisson otsest väljakutset „Postimehe“ poolt esindatud rahvuslikule suunale. Ta hakkas „Teatajat“ teravasti ründama, süüdistades teda rahvaelu kõlbeliste aluste õõnestamises ja lamedas materialismis. „Teataja“ põhimõtted olevat väljast imporditud ja seetõttu väga kahtlase väärtusega: „arvame, et meie rahvas oma jõudu mitte küsitavate põhjusemõtete ja püüete kaitsmiseks kulutama ei peaks, sest meil on lähemaid ja tarvilikumaid ülesandeid täita“. Hädalikelt eluküsimustelt tähelepanu kõrvalejuhtimine nõrgestaks vaid lubamatult eesti rahva jõudu ja sünnitaks eestluse ühises rindes lausa kahjulikke lõhesid. „Rahvaste vennastajad“ olevat ikka olnud rahvusaate vihasemad vastased. „Seisusline iseteadvus“, s. t. klassiteadvus, vennastavat ainult eri rahvaste tööliikihte, kes sel teel lootvat paremini teiste kihtide vastu eluvõitlust pidada. Ka rahvusteadvus ei sundivat rahvaid omavahel vaenu pidama, vaid juhatavat igale rahvale kätte ta õige seisukoha rahvasteperes. Sellised isamaalased, kes tulumomendi esikohale tõstavad, ei omavat oma teotsemises kõlbelist alust: nad võivat anda oma isamaalise meelsuse „kas või läätse-leeme eest käest ära, kui see aga tulus on“. Sept. 1902 avaldatud „Postimehe“ juhtmõtteis rõhutatakse seepärast: „ühiselulistes püüetes ei taha meie mitte klassivõitluse ja kihtide-kasude sõprade unenägusid taga ajada, vaid oma jõudu selle pääle kokku võtta, mis tegelikkudes oludes õigluse põhjal seaduse abil kättesaadav on... meie oleme vabameelsed edu poolehoidjad, ühiseluliste paranduste nõudjad rahvuslisel alusel“. Neidsamu põhimõtteid kaitses Tõnisson hoogsalt ka Tartus 1903—05 ilmuva P. Speegi

88) Teataja 1901, nr. 1—2 ja 4—5; 1904, nr. 4—5.

ajalehe „Uudised“ vastu. Kuna „Teataja“ ja „Uudised“ suhtusid heatahtlikult Vene demokraatlikesse jõududesse ja lootsid nende võidust kasu ka Eestile, osutas „Postimees“ selles suhtes endiselt ilmselt tagasihoidlikkust ja hoiatas eestlasi Vene asjusse segamast.⁸⁹⁾

Kogu see sulesõda oli eeskätt teoreetilist laadi ega takistanud mõlemat ringkonda töötamast enamvähem ühelaadsete eesti elu päevaülesannete kallal. Teravamad vastuolud kujunesid „aatemeeste“ ja „majandusmeeste“ vahel alles 1905. a. revolutsiooni keerises, mil tuli asuda mitmete teoreetiliste põhimõtete tegelikule rakendamisele. Kuna radikaalne suund selle revolutsiooni nurjumise järel avalikust elust suurelt osalt välja lülitati, võimaldus Tõnissonil oma rõhutatud legaalsuse tõttu jätkata ka reaktsiooni ajal tööd eesti seltskonna mõõdukamate kultuurimeelsete elementide juhina. Seegi töö osutus tähtsaks positiivseks teguriks eesti rahvuslikus elus ja aitas rajada eeldusi meie omariiklusele. Ent see töö jätkus juba varem püstitatud põhimõtteliste seisukohtade alusel ega paku seetõttu ideoloogiliselt enam nii palju huvitavat kui Tõnissoni rahvuspoliitilise teotsemise algusaastad.

89) Postimees 1901, nr. 275, 289—290 ja 293; 1902, nr. 11—12 ja 206.

12

160

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 01085992 6